

BORSI-KÁLMÁN BÉLA

A ROMÁN NEMZETTUDAT FEJLŐDÉSE A KÁRPÁTOKON INNEN ÉS TÚL EGY NEMZEDÉK KÉSZÜLŐDÉSÉNEK TÜKRÉBEN*

A XIX. század első évtizedeiben a román nép nagyon mostoha föltételek között indult el a polgári nemzetté válás útján. A románlakta területeken három birodalom is osztozott: Törökország, Ausztria és Oroszország. Az erdélyi és a magyarországi románok (a magyar korona jogán és tartományaként) Ausztria fennhatósága alatt éltek, 1775-től az eredetileg Moldvához tartozó Bukovina is osztrák tartomány. A Dnyeszter és a Prut közötti terület (Bessarábia) viszont az 1812-es bukaresti béke értelmében a cári birodalomhoz került. Moldva és Havasalföld (helyesebb magyarsággal Havaselve, régebbi nyelvhasználatnál Oláhország) a hanyatló Törökország hűbéres tartományai. Ezenkívül a Dunától délre is élt román lakosság, Bulgáriától Albániáig és Szerbiától Görögországig. Többségük aromán (makedo-román), a környező népek cincár vagy kuco-vlach néven ismerték őket.

Ilyen körülmények közepette a románság egymástól többé-kevésbé különböző történeti keretek között fejlődött. A helyzetet tovább bonyolította, hogy a viszonylag legegységesebbnek tekinthető, s a nemzetté válás számára legkedvezőbb adottságokkal rendelkező két román fejedelemség – Moldva és Havasalföld – fejlődése maga is átmenetet jelent a kelet-európai és a balkáni gazdasági és társadalmi struktúra között.¹ Sőt, az újabb kutatások azt is valószínűsítik, hogy még e számos rokon vonást mutató két ország gazdaság- és ebből következően társadalomszerkezete sem teljesen azonos. Tipológiailag viszont joggal állítható, hogy mindkét fejedelemség társadalmi *nemesi jellegű*, hiszen honi nemesi (bojári) osztályokkal rendelkezik (eredetükről és funkciójukról ugyan már megoszlanak a vélemények², melynek tagjai elvileg a földterület egyharmadát saját kezelésükben tartják, kétharmadát ellenben kötelesek a parasztok között fölosztani. A parasztság jogi helyzete és szolgáltatási kötelezettsége nagyjában-egészében hasonló a kelet-európai jobbágyokéhoz. Ezenkívül mindkét fejedelemségben vannak süllyedőben lévő szabad paraszti közösségek is; nevük Havasalföldön *mosneni*, Moldvában *razesi*.³

---

* A tanulmány a szerző „Nemzetfogalom és nemzetstratégiá(k). A Kossuth-emigráció és a román nemzeti törekvések kapcsolatának történetéhez” c. kandidátusi értekezésének első fejezete. Kizárólag terjedelmi okokból azonban nem vállalkozhattunk az óriási szakirodalmat felvonultató jegyzetapparátus teljes közlésére, így annak kb. egyharmadát elhagytuk. A tanulmányban – s ez vonatkozik kötetünk valamennyi írására – szereplő idegen neveket és szövegrészeket a magyar betűkészlet felhasználásával tudjuk közölni.

Az viszont már föltétlenül a különbségekhez tartozik, hogy számos jel szerint a havasalföldi és moldvai bojárok nem egyformán aknázzák ki a majorsági gazdálkodás kínálta lehetőségeket. Konkrétabban: több történész is arra a következtetésre jutott, hogy a paraszti földek kisajátítása Moldvában aránylag előrehaladottabb volt. A robotterhek is súlyosabbak, s ez arra vall, hogy a majorsági gazdálkodás viszonylag elterjedtebb, mint a testvérorszáokban. A majorságok itt nagyobb kiterjedésűek is.

Ennek egyik oka az, hogy Moldvában kisebb a sík területek és a szabad földek aránya, mint Havasalföldön, a lakosság ezzel szemben viszonylag sűrűbb, így jobbák az esélyei a munkajáradék kikényszerítésének. Nem lehet figyelmen kívül hagyni – mint ösztönző tényezőt – azt sem, hogy Moldva több olyan területtel is határos, ahol a majorságok kialakítása az idők folyamán nagyobb méreteket öltött (Erdély, Bukovina, sőt Besszarábia is inkább ideszámítandó – ahol a XIX. század közepéig az egész földterület több mint hatvan százaléka már a földesurak tulajdonában, s e földek harmincöt százaléka saját kezelésükben⁴ van – s közel van Galícia is). Emiatt a moldvai kis- és középbójárok jobbára vidéki birtokukon tartózkodnak, s földjeiket intézőjük segítségével rendszerint maguk kezelik,⁵ s a XIX. század elejére öntudatos réteggé kovácsolódnak össze, mely jónéhány vonásában a lengyel és a magyar köznemességre emlékeztet. S arról sem feledkezhetünk meg, hogy ezt a – már a középkori lengyel⁶ és magyar⁷ állam szomszédságának s művelődésének, valamint kisebb részben (s nagyon felületesen) az erdélyi magyar és szász humanizmusnak⁸ a hatására – közép-európai rendi fejlődés irányába megindult társadalmat⁹ Moldva némileg védettebb földrajzi helyzete valamivel jobban megkímélte a török-tatár betörések és az ismétlődő orosz-török háborúk pusztításaitól.

Ezzel szemben Havasalföld még a XVIII. század végén és a XIX. század elején is állandó török sarcolás, természeti csapások, katonai megszállás és föllelések színtere, s ez erősen visszaveti a gazdasági fejlődést. A közbiztonság szinte teljes hiánya, a nyomasztó lét- és vagyonbizonytalanság megbénítja a bojárok gazdasági vállalkozó kedvét. Az áldatlan állapotok, kevés kivételtől eltekintve, arra készítetik őket, hogy figyelmüket inkább az államapparátus közigazgatási és pénzügyi tisztségeinek megkaparintására fordítsák, s beköltözzenek a városokba¹⁰, főként Bukarestbe. Emiatt kiterjedt földbirtokaikat előszeretettel bízzák kasznárjuk, intézőjük gondjaira, vagy, s ez a leggyakoribb, bérbeadják őket.¹¹ Havasalföld természeti adottságain kívül – t. i. itt nagyobb a sík, alföldi területek és a feltöretlen földek aránya, ezért a gyér paraszti lakosságot nehezebb kényszeríteni, hogy a földesurak földjén dolgozzon – minden bizonnyal ezzel a helyzettel függ össze az, hogy itt az 1820-as években a földbirtokok csupán elenyésző hányada majorság. És ezek kiterjedése is csak 1843 után kap lendületet. Így a havasalföldi parasztság legfontosabb kötelezettsége a természetbeni szolgáltatás, amelyet a bérlőkkel (később bérlőtársaságokkal) kötött, rendszerint igen előnytelen „egyezség” (szerződés) szabályoz.¹² A jelenség ugyan Moldvában is előfordul, de mégis inkább Havasalföldre jellemző.

Mindennek társadalmi vetülete, hogy a havasalföldi bojárság – a hierarchiában elfoglalt helyétől jórészt függetlenül – fokozatosan városlakó hivatalnokréteggé válik, melynek alig van köze a régi, őshonos bojári osztályokhoz. A kis- és középbójárság Moldvában kitapítható rendi vonásai csaknem teljesen

hiányoznak, tagjai nem épülnek bele olyan szervesen a vidék társadalmába, helyzetük bizonytalanabb, kiszolgáltatottabb, szociológiailag nehezebben megfogható a moldvaiakénál. Ugyanakkor kevésbé kötik őket a hagyományok, rugalmasabban reagálhatnak a XIX. század első harmadától gyorsan terjedő tőkés viszonyok (s a nyugati, elsősorban francia kultúra) kihívásaira¹³, s több az esélyük és a lehetőségük, hogy az egyéb városlakó, polgári érdekű rétegekkel (kereskedők, kézművesek, szabadfoglalkozásúak stb.) összeolvadjanak. Ha pedig azt az összefüggést is ismerjük, miszerint ott, ahol a majorságot urai vagy kezelői, esetleg bérlői mégis kialakították (tehát főként Moldvában), a gabonaföldek és a robot helyzete más, mint Kelet-Európa többi területén – t. i. a majorságon belül a gabonaföldek jóval nagyobb kiterjedésűek mint másutt, s emiatt rendkívül súlyos a robotkötelezettség –, akkor könnyen belátható: a moldvai parasztság helyzete viszonylag nehezebb, sorsa mostohább a havasalföldiénél. Ezért az agrárrendezés itt sürgetőbb. S ha azt is tudjuk, hogy a havasalföldi és a moldvai progresszió vezetői többségükben e polgári érdekű kis- és középbójári rétegekből származtak, nem is olyan meglepő, hogy bár az agrárkérdés megoldásának szükségességében egyetértének, módjában, eszközeiben, időpontjának megválasztásában már többé-kevésbé eltér véleményük. És – mutatis mutandis – ugyanez vonatkozik a nemzeti problematika megítélésére is.

Szükségesnek véljük tehát, hogy a további különbségeket is megvizsgáljuk, s kissé tüzetesebben szemügyre vegyük azt a közeget, ahonnan e progresszió vezetői indultak s későbbi szemléletüket, eszményeiket, beidegződéseiket, meghatározó élményeiket merítették. Annál is inkább, mert az utókor történetírása is – jogosan – úgy tartja róluk, hogy ők a modern román állam megteremtői, kultúrájának megalapozói. Ők az összekötő kapocs az általában sötét színekkel ecsetelt „fanarióta korszak” s az annál fényesebbre festett „modern kor” között. Holott – s ebben egyre több román történész véleménye is megegyezik – a szakadék nem is olyan mély, a különbség nem olyan nagymértékű a két korszak között, mint amilyennek első pillantásra látszik. E „negyvennyolcas”-nak nevezett nemzedék – többségük 1802 és 1821 között született, pályafutásuk így 1848 táján bontakozott ki, illetve tetőzött – teljesítményének nagysága inkább abban keresendő, hogy történelmileg rendkívül rövid idő alatt sikerült leküzdenie a despotikus török – fanarióta rendszer visszahúzó tényezőit, és, szükségből erényt faragva, hátrányait is a maga és nemzete javára tudta fordítani. Végül, de nem utolsósorban: ez az a generáció, melynek képviselőivel az 1850-es, 60-as évek tárgyalásai s megegyezési kísérletei során a Kossuth-emigráció megbízottai szembekerültek. Ezek a tények látszanak indokolni az alább következő vázlatos visszatekintést: A török birodalom bomló hadállásait erősítendő, s a növekvő orosz és részben osztrák befolyást ellensúlyozandó¹⁴, a szultánok 1711 és 1821 között a román fejedelemségek (Moldva és Havasalföld) trónját kötött (rendszerint három éves)¹⁵ időtartamra tisztviselei karuk valamelyik érdemes (értsd: vagyonos) tagjára, az esetek jó részében szolgálatai jutalmául a dragománra (főtalmácsra¹⁶) vagy annak egyik-másik családtagjára bízták. Természetesen először illő ajándék, majd jókora harács fejében. Ez addig is előfordult már, hiszen a birodalom adminisztrációját és diplomáciai ügyeit 1821-ig (tehát a görög szabadságharc kezdetéig) általában az isztambuli görög közösség művelte, tájékozott, a nyugati nyelveket (mindenekelőtt az újkori diplomácia nyelvét, a franciát) is beszélő

képviselői intézték. Ennek oka a Koránban (mások szerint a törökök keleti restségében és dölyfében) keresendő, mely megtiltotta volna az „igazhitűeknek”, hogy a mohamedán vallásra áttért népek nyelvén kívül más nyelveket is elsajátítsanak.¹⁷

Ebbe a hivatalnokrétegbe, régi bizánci császárok utódai mellett, több szerényebb származású, köztük nem egy román eredetű család is bekerült, de bizánci eredetű kultúráját, hagyományos diplomáciai művészetét jórészt megőrizte. Valójában sohasem tett le arról, hogy a hanyatló török birodalom romjain – alkalmas időben – egy új Bizáncot teremtsen.¹⁸ Ez persze sokáig jól megfért isztambuli uraik alázatos s körültekintő szolgálatával, olyannyira, hogy egy korabeli török közmondás szerint „Moldva és Havasalföld fejedelmei a török birodalom Európa felé fordított szemei.”¹⁹ Ez a zárt, előkelő kasztszerű görög kolónia nagyrészt Konstantinápoly Fanar (Phanarion²⁰) negyedét lakta, ezért az onnan kikerült tisztségviselő (beleértve a havasalföldi és a moldvai fejedelmet is) neve fanarióta. A korszak maga emiatt a *fanarióták kora* (1711–1821) nevet viseli a román történelemírásban. „Az egész fanarióta kor – írja a korszak egyik kiváló ismerője (Lazar Saineanu) – Törökország politikai és társadalmi életének függőségébe kerül. Az udvar és az előkelő társaság abszolút keleti atmoszférát áraszt, s mindez nem csupán az adminisztráció és a hivatalos ceremóniák tekintetében van így, de a mindennapi életben, a ruházzkodásban, az ételekben s a bojári osztályok életvitelében és érzésvilágában is.”²¹ Am rögtön idekíváncokizik egy másik, ezúttal magyar szerzőtől – az 1859-ben Bukarestben letelepedett Veress Sándortól – származó idézet: „... a fanarióta fejedelmek idejénben (...) csak a nép maradt volt olá (román), az úri osztály görögül tanult, görögül kormányzott, görögül beszélt, görögül imádkozott...”²² Mert ez a korszak történelmi szempontból nem csupán a török hatás kiteljesedésének (politikailag: a kapitulációk – szerződéses – által szavatolt korábbi, XV–XVII. századi autonómia felfüggesztésének) ideje, hanem a Moldva és Havasalföld életében eladdig is tapasztalható görög befolyás csúcspontja²³ is. Hiszen a görögség bevándorlása már Konstantinápoly eleste (1453) után megkezdődött. Először szórványosan ugyan, majd egy „demográfiai robbanás” nyomán a XVI. sz. közepétől egyre növekvő arányban. Az úttörők, az első jövevények szerzetesek voltak, akik a keresztény sorsközösség nevében hamarosan megszerezték a fejedelemségekbeli kolostorok egy része fölötti ellenőrzést. A XVIII. század végén a legtermékenyebb földek egyötödének jövedelme fölött rendelkeztek²⁴, 1863-ban, a görög kolostorok államosításának pillanatában a megművelt földterület 25 százaléka a „Szent Helyek”, azaz a görög szerzetesek vagyonát gyarapította. Az idők során a román bojárság dicsszomját és vendégszeretetét kihasználva a görögök fokozatosan politikai befolyásra is szert tesznek, maguk is bojári rangot szereznek.²⁵ Ezért is írhatja – jogosan – az imént idézett magyar emigráns 1870 táján, hogy „valódi született aristokratia (...) nem létezett soha, nem létezik ma se, bár mely kalandor vagy pénzes görög megvette a trónt – egy pár évig zsarolta az országot, erővel vagy pénzen jószágokat vett és lón bojár...”²⁶

Sőt, mint a fentebbi szövegrészlet is tanúsítja, némelyek közülük jóval a tulajdonképpeni fanarióta kor előtt megkaparintják a fejedelemségek trónját. Emiatt néhány történész okkal hajlik arra, hogy már a megelőző korszakot (kb. 1575-től) a *prefanarióta*²⁷ jelzővel illesse, jelezve, hogy a cezúra itt sem igazán jelentős.

De azért a görögség igazi virágkora valóban a fanarióta éra. A Konstantinápolyból érkező hivatalnok-fejedelmek ugyanis családtagjaikat, kiterjedt rokonságukat és hű embereiket is magukkal vitték. A görögök megszállták a fejedelmi udvarban összpontosuló adminisztráció különféle posztjait: a *postelnic*, azaz „külfügyminiszter” és az ún. második *vistiernic*, a „pénzügyminiszter” helyettese (tárnokmester), aki a kincstár ügyeit a valóságban kézben tartja, valamint a fejedelem személyes vagyonát kezelő *vel camaras* csaknem mindig, legalábbis nagyon gyakran görög! És ugyancsak ők töltik be a közvetítő kereskedelem kulcspozícióit²⁸ is. Ezek a kereskedők Görög- és Törökország legkülönbözőbb zugaiból érkeztek: Moreából, Albániából, Epirusból, a levantei szigetvilágból és Makedóniából – s a legtöbben itt is maradtak. A *modern román államot és kultúrát megalapozó, úgynevezett negyvennyolcas nemzedék tekintélyes hányadának ősei is ekkoriban költöznek a fejedelemségekbe.*²⁹

A görög hatás oly erős, hogy az udvar, a fejedelmi akadémiák (közép- vagy főiskolák), az udvari istentisztelet, a közélet s természetesen a jobb társaság nyelve elsősorban görög lesz. Így még azok is anyanyelvi szinten beszélik, akik eredetileg román származásúak.³⁰ Az összeolvadás a felső körökben (kezdetben a görögség javára) olyan nagy arányú, hogy mindkét fejedelemségben, különösen Havasalföldön egyfajta „társadalom feletti” elgörögösödött elitréteg kialakulását eredményezi, melynek ugyancsak újjörög eredetű neve *protipendada* vagy *protipenda*³¹, vagyis az *első ötöd*. Ám mindez, némileg ellentmondásosan, nehézséget – az apróbb surlódásoktól és a szinte törvényszerű klikkharcoktól (őshonosok – „új emberek”) eltekintve – valójában nem okoz. Sőt egyebek között később azzal a haszonnal is jár, hogy a görögül és románul majd franciául (fölváltva vagy egyaránt)³² irrogató román elit – a délkelet-európai viszonylatban fejlettnek tekinthető újjörög polgárosodás igényeinek és tájékozódásának megfelelően – mintegy első kézből ismerkedik meg a francia fölvilágosodás, az ugyancsak francia klasszicista dekadens költészet (la petite poesie française) végül a preromantika eszméivel és eredményeivel.³³ Ezzel – és az érlelődő görög szabadságharcral is kapcsolatos ellenzékiességgel³⁴, valamint a nagy francia forradalom után Európaszerte szanaszét széledő, a legkülönbözőbb irányzatokhoz tartozó s kenyerüket „penziók” nyitásával kereső francia emigránsok és tanárok tevékenységével – párhuzamosan divattá válik a francia nyelv ismerete.³⁵ Rövidesen nemcsak a fejedelmi udvarban s az előkelőbb bojárok udvarházaiban beszélik, de a görög iskolák tananyagába is fölveszik már a XVIII. század végén. Így azok a szerényebb társadalmi rétegekből kikerülő diákok (kereskedők, papok, kisbojárok ivadékai) is többé-kevésbé elsajátíthatják, akiknek nem tellett francia nyelvtanára. Paradox helyzet, hogy a neolatin nyelvet beszélő románsággal a fanarióta görögök ismertették meg a francia nyelvet³⁶, s további terjedéséhez nagymértékben hozzájárultak a láncszerűen ismétlődő orosz-török háborúk alatt a fejedelemségekben állomásozó cári csapatok is. Az orosz tisztikar ekkoriban erősen „nemzetközi” volt: oroszokon kívül görögök, lengyelek, angolok, németek, sőt franciák is akadtak benne, az egymásközi érintkezésben pedig a francia nyelvet használták. A román társadalomra és kultúrára kifejtett francia hatás legjobb ismerője és monográfusa – Pompiliu Eliade – szerint az orosz tisztikar tanították meg a moldvai és a havasalföldi „arisztokráciát” a francia nyelv helyes kiejtésére – a nyugati szokásokkal, viselkedési formákkal együtt.³⁷ A két fejedelemség felső

rétegei körében a francia nyelv ismerete mindenesetre annyira elterjedt, hogy a román nyelv használata átmenetileg a harmadik helyre szorult. „Egyetlen kelet-európai országban sem – jegyezte föl az 1830-as években egy francia diplomata – ápolták sikeresebben a francia nyelvet, mint a román fejedelemségekben”.³⁸ Megalapozottnak látszik tehát a korszak némely szakértőjének az a véleménye, mely a fanarióta kor egyik legfontosabb eredményének – a román-görög együttélésen kívül – ezt a szinte szétválaszthatatlanul összefonódó görög-francia hatást, azaz (Xenopol román történész szavaival) „a fejedelemségekbeli román népnek a francia kultúra irányába való taszítását”³⁹ tartja.

A sajátos görög-román „szimbiózis” közben csaknem zavartalanul folytatódik tovább.⁴⁰ A román nemzettudat, ha nyomokban már korábban jelentkezett is (például a Vacarescu család első két nemzedékében), nem érzi tehernek a görög elem jelenlétét. (Ezt igazolja talán az az adat, amely szerint az egyik irodalmi társaság, az 1810–1812 között működő *Societatea literara* jelzője: *greco-dacica*, vagyis görög-dák!⁴¹) Sőt, egy múlt századi román történész (V. A. Urechia) – utalva a fölismert érdekazonosságra s az összefonódás mértékére – egyenesen azt állítja, hogy a „XIX. század kezdetének nemzedékei a görög nyelvet elsajátítva (értsd: annak köszönhetően) kezdtek románul érezni”.⁴² S ha ez némileg túlzás is, nagy általánosságban elmondható, hogy 1821-ig – a közös nyelv(ek) és kultúra, az azonos vallás, a fölvilágosodás jegyében fogant, humanitárius, társadalom-jobbító elképzelések hasonlósága miatt és, nem utolsó sorban, a közös ellenségnek tekintett despotikus oszmán-török hatalom elleni összefogás jegyében – nem is igen tesznek különbséget görög és román célok között.⁴³ Olyannyira nem, hogy a két fejedelemség földje a régóta érlelődő görög szabadságharc előkészületeinek természetes háttérrel válik, így az Alexandru Ipsilanti vezette Hetaireia mozgalom igen fontos fölvonulási területének számít.

1821-től azonban a nemzettévalás kezdeteit élő két nép útjai szétváltak. A történetírás által még nem egészen megnyugtatóan tisztázott körülmények között, a dél-oroszországi Odessza kikötővárosban szervezett görög Hetaireia és az annak eredetileg egyik szárnyát alkotó Tudor Vladimirescu-féle román társadalmi mozgalom szembefordul egymással.⁴⁴ Nagy valószínűséggel föltételezhető, hogy az ellentét kirobbanásában (az orosz diplomácia – A. Ipsilanti elhamarkodott nyilatkozataival és a nemzetközi helyzet kedvezőtlen alakulásával kapcsolatos – ingadozásán kívül) a havasalföldi mezővárosi plebejus (kézműves, kereskedő) rétegek és mindenekfölött az olténiai román parasztság nagyobb arányú részvételének volt döntő szerepe. Ez pedig az eredetileg homályos társadalmi célkitűzésekkel induló, a török ellen az ortodox keresztény közösség nevében vívott harc „kozmpolita” ideológiájára támaszkodó, jobbára ösztönös mozgalmat fokozatosan átgyúrta, s nemzeti fölkelés irányába vitte el. A nemzeti színezet pedig adott körülmények között az antifanariotizmussal összefonódó görögellenességet is jelentette. De a tájékozódás, az események megítélése a kortársaknak nem kis nehézséget okozhatott, a formálódó nemzettudat körvonalai igencsak bizonytalanok lehettek még, hiszen például a modern polgári-nemzeti érzés első hiteles megfogalmazójának tekintett Ienache Vacarescu⁴⁵ fia, Nicolae, a „vízválasztónak” számító kettős fölkelés idején a görög táborban tartózkodott, s Tudor Vladimirescu meggyilkolása után is ott maradt.⁴⁶ Az mindenesetre visszavonhatatlanul kiderült, hogy önálló román érdekek és célok is léteznek, s emiatt tekinti

1821-et a román történetírás – teljes joggal – a modern román történelem hajnalának.⁴⁷

A fejedelemségekbeli román nemzeti mozgalom ezzel kinőtte gyerekcipőit, kikerült a görögség szárnyai alól, és saját útjára lépett. Ez azonban még nem jelentette *valóságosan* a fanarióta kor végét. „Politikai csoport soha és sehol sem lett tömegesen öngyilkos, sem erkölcsileg sem fizikailag” – mondja a korszak egyik román szakértője.⁴⁸ „Egy világ akkor hal meg, ha szelleme meghal”⁴⁹ – teszi hozzá egy másik. Márpedig annak ellenére, hogy Ipsilanti az orosz politikai vezetést kényszerhelyzetbe hozó „fatális meggondolatlansága”⁵⁰ és Tudor Vladimirescu mozgalma elérték, hogy a szultán elmozdítsa a fanarióta vajdákat (fejedelmeket) és kíséretüket a fejedelemségek éléről *honi* uralkodókkal helyettesítve őket (ehhez a döntéshez persze az is hozzájárult, hogy a görög szabadságharc kitörésével megrendült a hite a hű tisztviselőiben), mégis, a fejedelmeken kívül viszonylag kevesen távoztak funkcióikból. Közülük is jó néhányan (újakkal kiegészülve) néhány év múltán – immár a cári politika bizalmát és kegyeit élvezve – visszaszivárogtak hivatalukba. Sőt, egy lengyel forrás szerint amikor a két rivális nagyhatalom újra fölvette az események során megszakadt kapcsolatokat, Oroszország egyenesen a fanarióta uralom helyreállítását javasolta s a Porta által kinevezett *honi* fejedelmeket csak késlekedve ismerte el. Mindenesetre azok, akik a helyükre kerültek, éppúgy a bukaresti és jászvásári görög akadémiák növendékei voltak, ugyanazt a szellemet sajátították el, mint elődeik.⁵¹ Hangzatos, nemegyszer csak kényszerszülte fanariótaellenes jelszavaik mögött így inkább leplezett csoportérdekek húzódhattak meg, mint „nemzeti” megfontolások, hiszen jószerével senki sem állíthatna teljes bizonyossággal közülük, hogy fanarióta-e, vagy „igazi” román.⁵² Tagadhatatlan viszont, hogy 1821 után a felsőbb rétegek elgörögösödése megtorpant, a görög-román összeolvadás, bár folytatódik⁵³, iránya végérvényesen megfordult⁵⁴, s az 1830-as években fölgyorsult. Nagyon is valószínűnek látszik, hogy a Hetaireia mozgalom kudarca, a Vladimirescu-vezette román népi megmozdulás föllobbanó görögellenes indulata, majd az eseményeket követő kegyvesztettség jelentősen hozzájárult a fanarióták elbizonytalanodásához és másfelé tájékozódásához. Ez pedig adott esetben a kivándorlás mellett, így a beolvadás lehetett.

Legalább ilyen fontos az a jelenség, amely a kis- és középbajárság, illetve az egyéb városiak, polgári érdekű (kereskedő, kisiparos, értelmiségi stb.) elemek között végbement. Már utaltunk rá, hogy a kis- és középnemesség (korabeli kifejezéssel a másod- és harmadrangú bojárok) rétege korántsem homogén, sem szociológiailag, sem etnikumát tekintve. Nagyon nehéz ugyanis különbséget tenni a lecsúszott rangosabb bojárvadékok, a szabadparaszti közösségekből kiemelkedők, a városi kereskedők, bérlők, adóbehajtók, uzorások stb. között. Mert a gabonakereskedők egyúttal földbérlők is, a földbirtokkal rendelkező közép- és kisbojárok között jó néhány üzért és uzorást találunk, vagy ugyancsak földet bérelnek. Az pedig a kései fanarióta kor egyik jellemző sajátossága, hogy az adminisztráció kulcspozícióit birtoklók – a fejedelmet is beleértve – jőpénzért előszeretettel árusítják a különféle feudális címeket és rangokat.⁵⁵ Ez lehet az oka annak, hogy a korszak végén a havasalföldi bojárságon belüli különbségek inkább vagyoniak, s egyre csökken a fedezete a régebbi udvari méltóságneveknek. Sőt, a nagy- és kisbojárság kettőssége is nagyrészt csupán formai, nem mindig takar

együttal vagyoni különbséget is. A társadalmi osztályok és rétegek meglehetősen nyitottak, a határok közöttük eléggé elmosódnak, ám a társadalmi hierarchia csúcsaira mégis csak szerencsés és kivételes esetben lehet eljutni.⁵⁶

Mindennek több következménye is van: a közép- és kisbojárság egyfelől tekintélyes számú, az alsóbb néposztályokból származó réteget szív föl, hasonlít magához, másfelől adott esetben – saját hagyományok hiányában – elvileg maga is könnyen hasonulhat a fanarióta nagybojárság életviteléhez, stílusához, beidegződéséhez, viselkedjék egyébként bármily ellenségesen is vele szemben. Sajátos, heterogén képződményről van tehát szó, mely hasonló – a polgári fejlődés irányába mutató – érdekei révén már összeolvadása előtt (így az 1821-es események idején, de később is) aránylag egységesen léphet föl, egyfajta „középosztályként” működhet. Újkeletűsége pedig egyaránt magyarázhatja tagjai vállalkozó szellemét, mohóságát, „radikalizmusát”, a havasalföldi fejlődés egészének nagyobb nyitottságát, dinamikáját, de „plebejusabb” szellemiségét, némelyik képviselőjének – szélsőséges nézeteik miatt „vörösöknek” nevezett liberálisok – fontoskodását, nyüzgését, túlzásait is.⁵⁷

Moldvában ez a folyamat *másként*, nem kevésbé ellentmondásosan megy végbe. A fejedelmi udvar, az ortodox főpapság, a nagybojárság ugyan itt is görög vagy erősen elgörögösödött. Ám Iasi görög-román eliteje elzárkózóbb és elszigeteltebb volt, így mentalitása korántsem vált annyira a társadalmi emelkedés és érvényesülés, azaz – 1829 után – immár polgári jellegű fejlődés olyan, szinte kizárólagos (bár ellentmondásosan érvényesülő) *modelljévé*, mint Bukaresté a szomszéd fejedelemségben. Az okok legfontosabbika, a moldvai görögség eleve csekélyebb súlyán kívül, a moldvai közép- és kisbojárság vidéki életformájában keresendő. És még valamiben: a polgári érdekű egyéb városlakó rétegek (kézművesek, kereskedők) etnikai összetétele sem volt teljesen azonos a két fejedelemségben!⁵⁸ Havasalföldön a kisebb számú románságon kívül jórészt szintén görögöket, de sok makedo-románt⁵⁹ (ezeket gyakran összetévesztik a valódi görögökkel), bolgárt, szerbet és albánt találhatunk soraikban.⁶⁰ De szórványosan szefárdok (spanyol zsidók), örmények, németek stb. is élnek itt. Moldvában ellenben a városi lakosság két legfontosabb komponense, a román és csekélyebb mértékben görög (Iasi, Galac) mellett a több száz év óta itt élő örményekből és a Galícia (1772), majd Bukovina Ausztria általi anektálása (1775) után egyre nagyobb számban bevándorló jiddis nyelvet beszélő askenázi zsidókból tevődik össze.

A zsidók már 1818 körül a moldvai összlakosság mintegy nyolc százalékát tették ki s számuk a harmincas-egyvenes években tovább emelkedett. Jó kereskedők és – részben – osztrák alattvalók lévén, hamarosan olyan komoly pozíciókra tettek szert a moldvai gazdasági életben – egy román történész (Radu Rosetti) közvetlen összefüggést sejt a majorsági gazdálkodás itteni viszonylagos fejlettsége és a lengyelországi viszonyokat közvetítő zsidóság betelepítése között –, mely a havasalföldi görögökre emlékeztet. Csakhogy az örmények katolikus vallása, és még inkább a zsidó hit, megnehezíti az integrálódást. Idegen, nehezen beolvasható elemnek számítanak, jelenlétük objektíve lelassítja a moldvai középrétegek homogenizálódását, szubjektíve pedig, enyhén szólva, erősen megterheli a moldvai gondolkodást.⁶¹ Olyannyira, hogy Moldova lesz a XX. század harmincas éveiben tetőző román antiszemitizmus kiindulópontja és legfőbb bázisa.

Ezek után már jobban érthető, hogy a moldvai köznemesek a kereskedést és iparúzást sokáig éppen olyan méltóságon alulinak, s művelőit, a lehetséges „harmadik rendet” épp olyan idegennek érezték, mint magyar osztályosaik többsége. Egyik legrepresentatívabb képviselőjük Mihail Kogalniceanu, híven érzékeltetve a távolságtartóbb, sőt előítéletesebb moldvai középbojári magatartás és a havasalföldi praktikusabb szemlélet különbözőségét, az alábbiakat írja 1850-ben: „Polgárságunk, azaz középosztályunk, valamely állam legfőbb hatalma, nincsen, hiszen nagyon megvetjük”, (értsd: a havasalföldi értelemben „polgárosodó” hivatalviselő, földbérlő, uzsorás – francia műveltségű, de parvenü – (Moldva esetében főként zsidó és örmény) „polgárokat”).⁶² Ezzel szemben a havasalföldi I. Ghica – ugyanerről az időszakról szólva – arról tudósít, hogy (Havasalföldön) „az osztályok és a nemzedékek, ahelyett, hogy elkülönülve álltak volna egymástól, közeltek egymáshoz. A magasröptű eszmék és az érzelmek cseréje ment végbe közöttük. Ott történt meg az összekovácsolódás a felső osztályok emberei és az alacsonyabb származásúak, a fiatalok és az idősek között...”.⁶³ Ennek megfelelően az elgörögösödött fanarióta nagybojárság és a hivatalviselő közép- és kisbojári elemek hasonulása a moldvai kisvárosokban gyakorlatilag ismeretlen jelenség, s úgyszólván csak Iasiban és Galacban tapasztalható. De még itt is nagyobb az átmenet, az elkülönülés a két bojári réteg között, mint Bukarestben, s arra is több adatunk van, hogy a fanarióták beolvadása elhúzódik. Emiatt több családot, például a Moruziakat, még a század hatvanas éveinek elején is idegennek tekintenek, ami Havasalföldön csaknem elképzelhetetlen lett volna. Mint ahogy ritka kivételtől eltekintve az is, hogy a moldvai közép- és kisnemesség, havasalföldi társaihoz hasonlóan a lenézett, egyéb polgári érdekű rétegekkel összekeveredjen. Emiatt a moldvai közép- és kisbojárság a korábbi századokból örökölt – főleg a lengyel köznemesi demokrácia mintájára kifejlődött – rendi jellege és öntudata tisztábban érvényesül, jobban őrzi történeti hagyományait. Ugyanakkor gazdasági érdekei (sok közöttük a viszonylag kiterjedt majorsággal rendelkező földbirtokos) a jelek szerint mégsem állítják annyira szembe a nagybojársággal. További nem elhanyagolható különbség, hogy míg a havasalföldi bojár- és kereskedőfiak csaknem kizárólag Franciaországban folytatják tanulmányaikat, a moldvaiak német egyetemeket (is) látogatnak. Ez az a moldvai köznemesség, mely oly büszke hazája dicső múltjára, szabadparaszt közösségeinek erejére, hagyományainak szépségére, mert mint Kogalniceanu írja: „Történelmünknek van elég hősi cselekedete, szép országaink elég nagyok, szokásaink elég festőiek és költőiek...”⁶⁴ „Megdobban a szívem, ha Alexandru cel Bun (Jó Sándor), Stefan cel Mare (Nagy István), Mihai Viteazul (Vitéz Mihály) nevét hallom... És nem szégyellem kimondani önöknek, hogy ezek a férfiak számomra többet jelentenek, mint Nagy Sándor, mint Hannibál, mint Caesar; ezek a világ hősei, míg az előbbiek hazám hősei... Még hazám vidékei is kedvesebbek, szebbek számomra, mint a legklasszikusabb tájak. Suceava és Tirgoviste nekem többet jelentenek, mint Spárta vagy Athén...”⁶⁵

A felsorolt okok következtében a moldvai szellemiség (*spiritul moldovenesc*) is egészében véve sokáig „arisztokratikusabb”, kifinomultabb, műveltebb, fejlettebb történelmi tudatú, kritikusabb – és konzervatívabb. Így viszonylag vékony liberális rétege is, melyhez Kogalniceanu mellett A. Russo, C. Negruzzi, V. Alecsandri, sőt A. I. Cuza, a leendő fejedelem is számítható, a havasalföldi

„vörösöknek” is bélyegzett „radikálisokkal” összehasonlítva mérsékeltnek minősül, s gondolkodásmódjában, stílusában, beidegződéseiben és állásfoglalásaiban – alapvető célkitűzéseik azonossága ellenére – jól érzékelhetően különbözik tőlük. (Még ha e különbségek kidomborítása, hangsúlyozása gyakorta csupán a hatalmi surlódások, klikkharok eredménye is.)⁶⁶ A havasalföldi városi lakosság nagy többsége viszont ortodox vallású, s fokozatosan kialakuló gazdasági érdekközösségükön kívül a közös hit is közelebb hozza őket egymáshoz. Így, ismételjük, a havasalföldi polgári érdekű középrétegek – a közép- és kisbojárságot is ideértve – összeolvadásának szerfölött kedvező lehetőségei nyílnak. Minthogy pedig a huszas-harmincas években az egyszerre irigyelt és gyűlölt fanarióta nagybojárság gazdasági és politikai hatalmának megtörése a céljuk, 1821 után a polgárosodásban érdekelt rétegek törekvései és érzelmei – az elmondottakkal összefüggően némileg ellentmondásosan, hiszen közöttük is sok az újjörög eredetű egyén – görögellenes színezetet öltöttek, s ez minden bizonnyal tovább erősítette polgárrá (és románná) válásuk bonyolult folyamatát.

A fanarióttakkal azonosított régi rendszer gyöngítésére újabb esélyt kínált az 1828–29-es orosz–török háborút lezáró drinápolyi béke (1829), mely egyebek között megszüntette a román gabonakereskedelem török monopóliumát, a dunai kikötőket (Galacot és Brailát) ugyanakkor megnyitotta a nyugat-európai kereskedelem előtt. Márpedig, mint láttuk, a havasalföldi polgári érdekű rétegek – jelentősebb ipar hiányában – így vagy úgy, főként a gabonakereskedelem föllendülésében voltak érdekelték. Ez, meggazdagodásuk mellett, politikai aktivitásuk növekedését is maga után vonta. Am sokat emlegetett „forradalmi” radikalizmusuk csak addig tart, míg meg nem tudják teremteni egy minél szélesebb külső és belső piac létrehozásának föltételeit. Azaz, ahogy ők értelmezték: amíg a kereskedelmet és a külföldi kapcsolatokat meg nem szabadítják a régi rendszer kötöttségeitől.⁶⁷ A drinápolyi béke viszont – bár visszaadta a román gazdaság részleges önállóságát, lehetővé téve a nyugat-európai tőke behatolását a fejedelemségekbe – ugyanakkor az orosz befolyás egyoldalú növekedését is maga után vonta. A fejedelemségek orosz protektorátus alá kerültek, 1834-ig ismét orosz csapatok tartózkodtak a területén. A Szervezeti Szabályzatok néven ismert (de értelemszerűen inkább Szerves Rendtartásnak nevezhető) új alkotmányt maga Pavel Kiszeljov tábornok állítja össze és vezeti be 1831-ben Moldvában, 1832-ben Havasalföldön. A Szabályzatok modernizálja ugyan a két ország elavult államrendszerét, s a gazdasági fejlődés előmozdítása mellett közvetve erősíti az egyesülési tendenciákat – már csak azért is, mert mindkét országban ugyanazt a rendszert vezeti be, s párhuzamos intézményeket honosít meg.⁶⁸ (Sőt, lakosságuk nyelvi, vallási és anyagi érdekazonosságának és szokásai hasonlóságának hangsúlyozásával külön kiemeli a két fejedelemség „szétválaszthatatlan egységét”).⁶⁹ Mégis, az orosz jelenlét, főként azért, mert a dunai hajózás ellenőrzésével párosul, egyre terhesebb a szabad, minden akadályozó tényezőtől mentes kereskedelmet kívánó nyugat-európai tőke és a formálódóban levő román burzsoázia számára. Ezenkívül Oroszország – konzuljai révén – a harmincas-negyvenes években határozottan föllépett a liberalizmus legenyhébb megnyilvánulásai ellen is; az önkényeskedő orosz konzulok beleegyezése nélkül gyakorlatilag semmi sem történhetett a fejedelemségek belpolitikai életében. Ráadásul támaszaik igen gyakran a konzervatív, fanarióta nagybojárok közül kerültek ki.⁷⁰ Mindezek

logikus következménye, hogy az érlelődő román nemzeti mozgalmak orientációja főként oroszellenes lesz – a gyöngülő török függésben már egyre inkább védelmet látnak –, és támaszt a cári befolyás visszaszorítására törekvő nyugati hatalmakban (főleg Franciaországban és Angliában, kisebb mértékben Ausztriában) keresnek majd.⁷¹ A „fanarióta komplexus” ezáltal újabb összetevővel, az oroszellenességgel bővül, mert a közvéleményben egyre világosabban körvonalazódik a felismerés: a görög szabadságharc és Vladimirescu román mozgalmának zavaros eseményei, az ezt követő véres török megtorlás, az ország kirablása és feldúlása háttérben egyaránt Oroszország s az orosz érdekeket kiszolgáló – öreg fanariótákból, ill. tanítványaikból és híveikből álló – korszak, de annál nagyobb hatású orosz párt áll.

Ezzel párhuzamosan az öntudatosodó, polgári érdekű rétegekben egyre terjed a „francia engedetlenség szelleme”⁷², s a moldvai és havasalföldi „közvélemény” – egy másik francia diplomata tudósítása szerint – a harmincas évek közepén már nagy vonalzatot érez Franciaország, s minden iránt, ami francia. (Ez, a nyelvhasználaton kívül, külsőségekben is mindinkább megnyilvánul, például a divatcikkek, aki csak teheti, Párizsból szerzi be.)⁷³

A francia orientációt az eddig ismertett fejleményeken túlmenően tovább erősítette az a XIX. század első évtizedében kezdődő szokás – először csak a legelőkelőbb körökben –, hogy az ifjakat Franciaországba, legtöbbször Párizsba küldik tanulni. Amikor pedig a drinápolyi béke után az addig rendkívül korlátozott, szűkkörű korpolgári jellegű fejlődés nagyobb lendületet kap, a föltörékvő alsóbb („plebejus”, kisbojár, módosabb kereskedő) rétegek gyermekei is, kivált a havasalföldiek, az immár kitaposott úton, ugyancsak Párizsba utaznak továbbtanulni.⁷⁴ Andrei Otetea, neves román történész egyik tanulmányában egyenesen összefüggést vél fölfedezni az európaizálódás következményeként föllépő külföldi tanítatási igény növekvő költségei és a földbirtokok hatékonyabb kihasználásának, a megművelt földterületek kiterjesztésének szándéka és folyamata között.⁷⁵ Talán valóban ez (is) magyarázhatja, hogy a harmincas évek végén, a negyvenes évek elején a majorságok kialakítása Havasalföldön is előrehalad.

A fiatalok közül nem kevesen (A. I. Cuza, a későbbi uralkodó, N. Kretulescu, leendő miniszterelnök, V. Alecsandri, a költő, I. Negulici, a festő stb.) a fejedelemségekbeli görögök (vagy módosabb makedo-románok) kiterjedt kapcsolatainak fölhasználásával kerülnek ki Franciaországba. De arra is több példa akad, hogy éppen a *protipendada* fölvilágosultabb tagjai által alapított irodalmi társaságok (Societatea literara 1827; Societatea Filarmónica 1833; Societatea literara 1843; Asociatia literara 1845–47) juttatják őket ösztöndíjhoz.⁷⁶ És, ha tanulmányaikat nem veszik is mindig komolyan, a francia nyelvet, kultúrát, társasági modort mindenesetre csaknem tökéletesen elsajátítják.⁷⁷ Ők a fölvilágosodás eszmevilágából kinövő, francia mintájú, ellenzéki tartalmú (azaz a drinápolyi békét követő kettős uralom: a szultáni fennhatóság és a cári protektorátus visszahatásaként egyszerre török- és (inkább) oroszellenes) román liberalizmus zászlóvivői. Vagy ahogy – franciás modoruk miatt – kortársaik gúnyosan hívták őket: a *bonjouristák*.⁷⁸ Am ugyancsak ők azok, akik minden igénybevehető eszközzel tudatosították a francia közvéleményben, hogy él valahol az Al-Duna táján egy sokat szenvedett rokon nép, melyet a nagy francia testvérnek illik megse-

gítenie. „Franciaország nevelt és tanított bennünket – olvashatjuk a havasalföldi liberalizmus talán két legjellegzetesebb alakjának, Ion Bratianunak és C. A. Rosettinek, párizsi tanárjukhoz, Edgar Quinet-hez intézett levelében (1848. június) – A szikrát, mely hazánkat melengeti, Franciaország kandallójából vettük ... mondd meg néki, kedves Mester! Beszélj neki érettünk, meg fog hallgatni téged. Légy ügyünk védelmezője, ifjú Szabadságunk keresztapja. Emlékeztess még arra is Franciaországot, hogy *fiai vagyunk; hogy harcoltunk érte a bariádokon*. Tedd még hozzá, hogy amit tettünk, az ő példája nyomán tettük...”⁷⁹ S ugyancsak ekkortájt alakul ki a korabeli román állapotok egyik jellemző sajátossága, az, hogy jól megférnek egymás mellett a török mintájú keleti despotizmus – a nyugati utazók által is jelzett – lépten-nyomon kiütköző jegyei és a Párizs előkelő szalonjaiban csiszolt, ékes francia *causerie*.

A görög-(francia)-román váltásnak, bár korábban megkezdődött, nem lebecsülendő fázisa a húszas-harmincas évek, mely éppen nemzedékünk formálódásának döntő szakasza. Jóllehet kevés kivételtől eltekintve valamennyien beszélnek még, vagy legalábbis értik a görög nyelvet, s hanglejtésükön, szókincsükön egy ideig érződik még az újjörög köznyelv, az *apla* erős hatása⁸⁰, levelezésükben többnyire már a franciát használják, s csak a bizalmas hangvétel jelzésére bukkan föl elvétve szövegükben egy-egy görög betét, illetve kifejezés. Így például a tanulmányait Genfben, Münchenben és majd Párizsban végző havasalföldi Golescu fivérek az 1820-as, 30-as években keltezett családi leveleiket franciául írják s édesanyjuk, Zoe, ugyancsak ezen a nyelven válaszol nekik, ám húguk, Ana, továbbra is az újjörögöt részesíti előnyben. Ana férje viszont, Alexandru Racovita mindkettőt használja, jól érzékeltetve a folyamat átmeneti jellegét, de az újjörög még mindig erős pozícióját is. Ugyanerre látszik utalni, hogy Scarlet Ghica 1848-ból származó Dimitrie Ghicához intézett dörgő hangú újjörög nyelvű leveleiben számos francia szövegrész található.⁸¹ S nem cáfolja mindezt Aurélie Ghica szintén 1848-ból származó megfigyelése sem, aki bukaresti látogatásakor ezt jegyezte föl a „protipendada” nyelvhasználatáról: „leur parol, Iente en francais, m’a paru tres vive en grec”.⁸² („Beszédük vontatottnak hatott franciául, de nagyon felélénkült, amikor görögre fordították a szót”). A moldvai Kogalniceanu viszont luneville-i és berlini diákévei során apjának kizárólag ékes moldvai román tájszólásban ír, míg nővérel és uralkodójával, Mihail Sturdzaval maga is francia nyelvű leveleket vált.⁸³ A XIX. század (Eminescu feltűnéséig) legnagyobb költője V. Alecsandri magánlevelezésében élete végéig franciául fejezi ki gondolatait, akárcsak e nagy nemzedék talán legtipikusabb képviselője, Ion Ghica.

A felsorolt okok következtében a görög nyelv lassanként eltűnik a közéletből. Helyét a felső rétegekben ideiglenesen a francia veszi át, majd egyre inkább a román kerül előtérbe. (Bár elgondolkodtató, hogy egy forrás még az 1860-as évek elejéről is arról tudósít, hogy a román „még csak a köznép nyelve. Választékos körökben még mindig a görög és a francia nyelv a túlnyomó.”)⁸⁴ A görög fokozatosan hátrább szorul, de részleges kultúráközvetítő szerepét – egyre csökkenő mértékben ugyan – még sokáig, lényegében a XIX. század utolsó harmadáig megtartja.

A görög asszimiláció tehát – Havasalföldön különösen – lendületesen haladt előre. Arról azonban, hogy ez milyen mértékű volt, csupán föltételezésekre szorítkozhatunk, számszerű adatunk alig van. Mindenesetre a beolvadás előtti

átmeneti állapotra, pontosabban kettős tudatra nézve alighanem jelképesnek tekinthetjük az egyik bukaresti templom birtokában fennmaradt nagyböjti énekeskönyvet, melyre hajdani tulajdonosa először ráírta görögül: *Dimitraki Iliadis*, majd föléje – ciril betűkkel – románul is: *Dumitru Iliescu*.⁸⁵ Egy nemrégiben megjelent tanulmány szerzője különben a XIX. század elején a havasalföldi bojárság alig több mint tíz százalékát, a moldvainak négy százalékát véli görögnek.⁸⁶ A fejedelemségekbeli fejedelmi tanács (diván, bojári gyűlés) tagjainak etnikai hovatartozását vizsgáló másik viszonylag újkeletű munka sem találja lényegesen magasabbnak a görög-levantei jövevények részarányát a fanarióta korban: 19%-ot ad meg 81% ellenében Moldva, és 22%-ot 78%-kal szemben Havasalföld esetében.⁸⁷ Ha azonban tudjuk, hogy a görög bevándorlás egyre fokozódó mértékben már a XV. sz. derekán megindult, s a honosság elnyeréséhez elegendő volt a házasságkötés, azaz lényegében csupán az első generációsokat tekintették idegennek, és – főleg Havasalföldre – még a XIX. század első felében is a görögség újabb hullámai érkeztek⁸⁸, akkor mégis hozzávetőleges képet alkothatunk a folyamat méreteiről. Különösen, ha azt is tudjuk, hogy ez a bevándorlás még 1859 után is folytatódott, az utolsó görögellenes fölzúdulás a nagy román parasztfelkelés időpontjára, 1907-re tehető. E vonatkozásban igen sokatmondó lehet – bár levéltári források hiányában némi óvatossággal kezelendő – a mindmáig legnagyobb hatású irodalomtörténeti kézikönyv (*Istoria literaturii romane de la origini pana in prezent*, 1941, 1982) szerzőjének, G. Calinescunak – aki egyben a román társadalomtörténet avatott ismerőjének is tekinthető – két megjegyzése. Így ír a fejedelemségekbeli felső- és középrétegek nyitottságáról: „...Igaz, hogy a bojárság volt a legnyitottabb a beszívargások előtt, ám teljes és néha gyors asszimilálódásra kötelezett...⁸⁹ A fejedelemségekbeli görögök nem azonosak a félszigetiekkel, és ha túlságosan finom (aprólékos) vizsgálatot végeznénk a kor városi lakossága körében, nagyon zavarba jönnénk. A görögül tanuló román és a görök között, aki román hivatalt visel s beszél az ország nyelvét, nincs semmiféle különbség. Egyikük sincs tudatában a faji különbségnek, a házassági kapcsolatok pedig a legegyszerűbb módon kötöttek, mivel mindannyian ortodoxok. Egy fejedelemségekbeli görög attól a pillanattól, hogy a Dunát átlépte, asszimilálnak számít...”⁹⁰

Az elmondottakból látható, hogy a Dunai (majd Egyesült) Fejedelemségekben, főképp s ezt nem lehet elégszer hangsúlyozni – Havasalföldön – a társadalom felső és középső rétegeinek nem elhanyagolható hányadát alkotó politikailag iskolázott görög népelem asszimilációjának, minthogy egybeesik a román (havasalföldi) polgárosodás fő vonalával, nincsenek számottevő akadályai, föltételei inkább kivételesen kedvezőek. A gyors összeolvadást nem fékezi hitfelekezeti különbség, hiszen a görögség is ortodox (görögkeleti) vallású. A fokozatosan elrománosodó görögség többsége, mivel a polgárosodáshoz fontos érdekei fűződnek, könnyűszerrel magáévá teheti a román nemzeti célokat, és minden fölhalmozódott tapasztalatát, ügyességét kész a nagy vállalkozás, az egységes Románia megteremtésére fordítani. A görögség asszimilációja tehát sem a társadalomfejlődést, sem a politikai cselekvőképességet nem terheli meg, nem osztja meg az erőket. Ellenkezőleg: a politikai gondolkodást értékes hagyományokkal gyarapítja. A szerencsés – és ismétlődő – külpolitikai konstelláción s a román társadalomnak az elmondottakkal is kapcsolatos, viszonylagos differen-

ciálatlanságán – valamint a korábban is három birodalom között egyensúlyozó román politikai elit öröklött beidegződésein – kívül, végsősoron ez a másik fontos összetevője s részben szociológiai magyarázata a román politikai rugalmasságnak. Annak a fentiekben vázlatosan elemzett történeti okokra visszavezethető lassanként hagyományossá váló adottságnak, hogy kritikus helyzetekben a mindenkori román vezetés és diplomácia gyorsan tájékozódott, s habozás nélkül lecsapott a kínálkozó lehetőségekre. A több évszázados görög befolyást sikerült így oly módon fölszámolni, hogy a társadalomfejlődésben s a közéletben nem csupán az erdélyi⁹¹ és a moldvai⁹² értelmiségiek által a későbbiekben főként morális alapon kifogásolt negatívumai (a „bizantizmus”), hanem inkább pozitív mozzanatait éltek tovább, legalábbis a román vezető osztályokban.

S itt érdemes ismét röviden összegeznünk: kikből, milyen társadalmi rétegek képviselőiből tevődnek össze ezek az osztályok? A XIX. század elején, mintegy 1821-ig az elgörögösödött román és az elrománosodott görög nagybojárság tagjaiból, akik – éppen az első havasalföldi *honi* fejedelem, Grigore Dimitrie Ghica (1822–28) szavaival – „oly szorosan összekeveredtek az előző kormányzat alatt, hogy közöttük választóvonalat húzni sohasem lesz lehetséges.”⁹³ Ezen a tipikusan elit uralomon, mely mint láttuk, lényegében 1821 után is folytatódott, ütött rést az 1830-as években a gabonakereskedelem föllendülésével gazdaságilag mindjobban megerősödő, azaz a polgárosodásban érdekelt havasalföldi és moldvai közép- és kisbojár réteg (nyomában – inkább csak Havasalföldön – a kereskedők és kézművesek leszármazottaival). Erről a jelenségről és következményeiről így ír a korabeli román állapotokat kiválóan ismerő Marco Antonio Canini (1822–1891) velencei olasz újságíró: „... Nem is olyan régen csupán két osztály volt Romániában, az uraké és a rabszolgáké. Egy idő óta van egy formálódóban levő harmadik is; ez nagyrészt idegen elemekből, görögökből, szerbekből, bolgárokból, olaszokból stb. tevődik össze. A román elem itt is kisebbségben van. Mégis, ez a keverék románná válik, és egy új osztályt alkot, a középosztályt...”⁹⁴ S bár, mint láttuk, soraiban változatlanul sok az idegen, mégis lassanként valóban a románság kerül többségbe, az összeolvadás pedig éppúgy nem jelent különösebb nehézséget, mint a társadalom felsőbb régióiban. De ezek a kisbojár és kereskedőfiak, az úgynevezett *új emberek* (megintcsak inkább Havasalföldön), a nagybojárság liberálisabb fölfogású, a történelmi fejlődés irányát megsejtő tagjainak házában, környezetében, szervezeteiben szereznek műveltséget, politikai tapasztalatot, esetleg pénzt is külföldi tanulmányútjaikra. A jelenség annyira megszokott, hogy az első román regényekben különösen N. Filimon 1863-ban megjelent, klasszikusnak tekinthető *Ciocoi vechi si noi, s'au ce naste din pisica soareci maninca* – Régi és új urak – című művében is nyomon követhető. Sőt, a román nyelv is örzi emlékét: *baiat pe propopsealanak*⁹⁵ (körülbelül mint nálunk a *honorácior* volt) nevezi az előkelő, franciás műveltségű bojárházakban fölcseperedett, szerényebb származású ifjakat.⁹⁶ Éppúgy ott találjuk őket az 1830-as, 40-es évek szervezkedéseiben, Párizs barikádjain (1848 februárjában), mint (1859 után) a miniszteri bársonyszékekben – és/vagy a román szellemi élet élvonalában. A lassanként végleg elrománosodó régi fanarióta családok fiai mellé tehát – életstílusukat, mentalitásukat, politikai módszereiket jórészt elsajátítva – fölzárkóznak az etnikailag ugyan szintén heterogén, de többségükben (s érdekeikben már teljesen) román, a korlátozott polgárosodásban érdekelt

alsóbb rétegek – a majdani román burzsoázia képviselői. Így „száll alá” lassan, fokozatosan a XVIII–XIX. század fordulójának görögös-franciás elíteltkultúrája⁹⁷, s válik természetesen a főként francia liberalizmus gondolatkinccsével kiegészülve egyre szélesebb rétegek számára hozzáférhetővé. És – bizonyára nem tudatosan, s csupán bizonyos mértékben – *modellértékűvé*, ismét főleg Havasalföldön. „Demokratizálódik”⁹⁸ tehát, de nem kevés jellegzetességét is megtartja.

Ebbe a formálódó társadalmi képletbe kerültek aztán bele az Erdélyből (és részint Magyarországról, főként a Bánságból, de Máramarosból⁹⁹ is) érkező román pedagógusok. Kivándorlásuk már az 1810-es évek végén megkezdődött, a húszas–harmincas években fokozódott, a negyvenes évektől kezdve pedig igen nagy méreteket öltött. Mivel a román nemzettudat fejlődésére gyakorolt óriási hatásuk a történetírás általánosan elfogadott tétele, röviden át kell tekintenünk: hazafias érzelmeik milyen gyökerekből tájékoztak, milyen viszonyokat közvetítettek, egyáltalán *mit* adtak át annak az érzékeny, fogékony közegnek, mely befogadta őket. És – ne feledjük – tanítványaik nagy többsége éppen a „negyvenyolcas nemzedék”-ből került ki!

Abból kell kiindulnunk, hogy az erdélyi és magyarországi román társadalom a fejedelemségekkel ellentétben – tipológiailag – az úgynevezett „csonka” társadalomhoz tartozott, azaz városi polgársága alig volt, saját nemessége pedig – csekély kivétellel – az idők folyamán fokozatosan kivált népi közönségből és beleolvadt a magyar nemességbe. Így a román társadalom zömében jobbágysorban élő parasztokból és papokból állt, mely az erdélyi összlakosság több mint ötven százalékát tette ki már a XVIII. század közepén. Ennek okai között – I. Tóth Zoltán magyar történész tömör összegezése szerint¹⁰⁰ – több tényező is szerepelt. Először is: vallásukat, az ortodox hitet, különösen a XVIII. sz. elejétől kíméletlenül üldözték, s ez arra ösztönözte a renddé válás útján megindult román nemességet, hogy előbb a „pór nép” vallásától, majd nyelvétől is elszakadjon és az „urak” nyelvéhez és vallásához csatlakozzon. (A feudális világ csupán rendi és felekezeti különbségeket ismert, nemzetit – polgári értelemben – nem; a román nemesek osztályérdekei viszont megegyeztek a magyar nemességével!) A feudális magyar állammal és Erdély vezető osztályaihoz való hasonulás, asszimiláció, presztízsnövekedéssel is járt, így önkéntesen történt és *spontán folyamatnak tekinthető*.

Ezzel is magyarázható, hogy a magyarországi és erdélyi románok rendi társadalmának kialakulása korán megrekedt, és oly sok, köztük a magyar történelemben jelentős szerepet játszó nagy- vagy középbirtokos román nemesi család olvadt be a magyar nemességbe. Elegendő a máramarosi Drágffyakat, a Fogaras-vidéki Majláthokat, a Jósikákat, Kendeffyeket – vagy éppen a Hunyad megyei Hunyadiakat említenünk. Mégis, bár a beolvadás osztály- (és presztízis-) szempontok szerint, és *nem* a magyar etnikumhoz való csatlakozás szándékával történt, a következmények főképp *nemzetiségi* lettek. Erősödött a nemesség magyar jellege. Románlakta vidéken a XIX. század elején a jómódú birtokos és magyar nemzetiség csaknem egymással fölcserélhető fogalmak; a nemesi osztályszolidaritás és a magyar nemzeti érzés fokozatosan összefonódik, ami – vonja le I. Tóth Zoltán a végkövetkeztetést – később, a kapitalizmus kibontakozásával lehetővé tette a nemesség (mint osztálytényező) és a magyarság (mint nemzetiségi tényező) egybefolyását.¹⁰¹ Azokon a vidékeken, ahol nagyszámú, nyelvét és

paraszti életformáját jórészt megőrző román kismanesség jött létre, nem egészen ez a helyzet – itt az ellentétes folyamatra is vannak adatok: ők olvasztják be a magyar kismaneseket! Nemesi öntudatuk viszont az ő későbbi magatartásukra is hatással van, a magyarsághoz való viszonyuk másként alakul: 1848-ban például nem kerül sor olyan súlyos összecsapásokra, mint Erdély egyéb területein, s Fogaras és Kővár vidékén a román mellett magyar képviselőket is választanak. Nem kevés azoknak a száma, akik minden különösebb nehézség nélkül össze tudták egyeztetni a római eredetből táplálkozó öntudatot, román nemzeti érzésüket, s a liberalizmus által hirdetett (magyar) állampolgári tudatot.

Ezzel a jelenséggel függ össze, hogy a románság saját kiváltságos réteg hiányában kimaradt a három feudális „nemzet”, a vármegyei – elvileg bármilyen nemzetiségű, de a jelzett okok miatt magyar tudatú – nemesség („nobiles”), a székelyek előkelőinek („Natio Siculica”) és a szászok vezető rétegének („Natio Saxonica”) rendi alapszerződéséből, az 1437-ben létrehozott – s az erdélyi rendiség politikai keretként 1848-ig érvényben lévő – „Unio trium nationum”-ból. S helyzetét csak nehezítette, hogy épp legrátermettebb tagjai kiválásával, sokáig nem is volt képes külön (nemzetiségi) öntudatot megfogalmazó, saját értelmiségi réteg kifejlesztésére. Erre csak a XVII–XVIII. század fordulóján nyílik lehetősége, amikor az Erdélyben berendezkedő Habsburg-hatalom eszközöket keres a „rebellis” magyar nemesség és a rossz szemmel nézett (főként protestáns, és elsősorban szintén „magyar jellegű”) erdélyi rendek visszaszorítására – a katolicizmus megerősítésének szándékával párhuzamosan és az ellenreformáció mezében. Minderre a románság katolizálása látszott a legkézenfekvőbbnek, s a jezsuita hittérítők meggyőző munkájának eredményeképpen a román papság egy része és a római katolikus egyház 1697-ben kompromisszumos egyezséget kötött, *vallási unióra* lépett egymással. A firenzei zsinat négy pontjának elfogadása (1. a pápa az egész keresztény egyház látható feje; 2. a mennyország és a pokol között purgatórium is van; 3. az eucharisztához – oltári szentséghez – elegendő a kovásztalan kenyér; 4. a Szentlélek nemcsak az Atyától, hanem a Fiútól is származik – minden egyéb: liturgia, egyházi jog, ceremóniák, naptár stb. változatlan maradt) fejében egyebek között az egyesült egyház papjai és tagjai ugyanazokat a jogokat követelhetik, amelyeket a római katolikus egyház papjai és hívei élveznek, miáltal megszűnnek megtúrtnek lenni, és a hazának a többi rendekhez hasonló jogokkal rendelkező fiaivá válnak. E a követelés az új, egyesült (unitus vagy görögkatolikus) egyház jogviszonyait szabályozó II. Diploma Leopoldinum (1701. március 19.) tizenöt pontja közé is bekerült (harmadikként!), de mivel az erdélyi történelem balszerencséjére a gyakorlatban nem valósult meg, százötven esztendőn át a románság politikai programjának kiindulási pontjává és alapjává vált. A korábban kialakult erdélyi rendi keretek között a XVIII. század közepén kibontakozó román értelmiségi mozgalom objektív célja nem is igen lehetett más, mint hogy a románságot valamilyen módon negyedik (rendi) nemzetként elismertesse s ehhez megkeresse a megfelelő érveket. Érthető tehát, hogy a vallási unió után fokozatosan kialakuló szűk papi, kismanesi eredetű román értelmiség – az unió ugyanis megnyitotta a román ifjúság előtt az erdélyi és magyarországi, sőt a bécsi és római közép- és főiskolák kapuit, ahol a kor színvonalán álló *latinos* műveltséget szerezhettek – büszkén fedezi föl nyelvének latin (római) eredetét, s többé nem kultúrtörténeti kuriózumot lát benne, mint elmagyarosodott, művelt

elődei és fejedelemségekbeli, esetleg elgörögösödött kortársai (már aki tud róla), hanem először fogódzót talál benne, hogy a római egyházhoz való csatlakozását (szerinte: *visszatérését*) önmaga előtt magyarázza, majd érveket, hogy réteget, a népi eredetű nemességből és papfiakból kikerülő román értelmiséget negyedik erdélyi rendként („Natio Valachica”) elismertesse. (Inochentie Micu–Klein (Clain) unitus püspök: a román nemcsak a legszámosabb, legtöbb adót fizető, legtöbb katonát adó erdélyi „nemzet”, hanem a legrégebb is – s ő ebbe, a II. Diploma Leopoldinum 3. pontjára alapozva elgondolását, a modern román nemzeti ideológia előkészítőjeként, már a román jobbágy tömegeket is beleértette. Ez viszont a kortársak felfogásában közjogi abszurdumnak minősült, hiszen e szerint a magyar jobbágyság s a székely és szász közrendűek sem tartoztak a rendekhez!) Hiszen, gondolták, ha nyelvük a latinokhoz (a rómaiakhoz) köti a románságot, akkor eredete sem lehet kétséges: nyilvánvaló az ókori rómaiaktól származik a román nép, így Dacia provincia hajdani római lakosságának utóda, ők tehát Erdély őslakói. A római származástudat ezzel s ekkor – a XVIII. század közepén – filológiai adatból történelmi érvvé (és politikai fegyverré) válik, s a modern román nemzettudatnak is mindmáig fontos összetevője. Azt az értelmiségi csoportot, főképp a Samuil Nicu–Clainból (1745–1806), Gheorghe Sincaiból (1754–1816) és Petru Maiorból (1756–1821) álló „triádst”, akikhez mások, így I. Budai – Deleanu (1760–1820) is csatlakoztak, s melynek tagjai a római származás és az erdélyi őshonosság tanát (az úgynevezett dáko-román kontinuitást) a fölvilágosodás eszméinek fölhasználásával is kidolgozták, történeti, nyelvészeti, filozófiai stb. érvekkel alátámasztották és terjesztették *Erdélyi Iskola* (Scoala Ardeleana) néven ismeri a történet- és az irodalomtudomány.¹⁰² Ennek második, majd harmadik nemzedéke vándorolt ki a fejedelemségekbe. Részint azért, mert addigra Erdélyben telítődtek az értelmiségi „állások”, a moldvai és havasalföldi kulturális fejlődés pedig fölszívhatta őket, esetenként pedig politikai okokból. Bár nagy elődek szellemi színvonalát nem mindig érik el, ők lesznek azok, akik a moldvai és havasalföldi ifjúságot megismertetik az Erdélyi Iskola eszmevilágával – s a románság dáciai őshonosságának korábban sem ismeretlen tanát már a XVIII. századi erdélyi viszonyok érzelmi és politikai töltetével együtt hirdetik meg választott hazájukban.

Az első, talán a legjelentősebb áttelepülő Gheorghe Lazar, aki néhány fölvilágosultabb nagybojár ¹⁰³ támogatásával 1818-ban Bukarestben a *Sfintul Sava* (Szent Száva) kolostor iskolájában megteremti a román nyelvű felsőoktatást. Moldvában ugyanez a feladat a tanulmányait Lembergben, Bécsben és Rómában végző – egy újabb adat szerint apai ágon szintén erdélyi származású Gheorghe Asachinak jut(1814). De míg a moldvai anyanyelvi oktatást kétszer is (így 1820-ban – igaz: erdélyi román tanárok, Vasile Fabian–Bob, I. Costea, I. Manfi, V. Pop bevonásával) át kell szervezni, mert alig látogatják, s csak 1828-ban a *Scoala Vasiliana* megnyitásával ver végleg gyökeret¹⁰⁴, addig „Lazar iskolájába”¹⁰⁵ 1818–1821 között majd 1824-es újramegnyitása után valósággal özönlenek a románul tanulni vágyók. A jelenség megintcsak a két fejedelemség részben eltérő társadalm szerkezetével függ össze. Lazar öráit ugyanis a fölvilágosultabb bojárcsaládok (Bibescu, Golescu stb.) fiain kívül főként ama „bizonytalan származású”¹⁰⁶ középrétegek gyermekei keresik föl (sokan persze a román és a görög iskolát párhuzamosan látogatják), akiről már volt szó, és akik

bizonyára jó néhány fogódzót kaptak itt formálódó román tudatukhoz, I. Heliade-Radulescu, S. Marcovici, I. Pandeli, E. Poteca, C. Moroiu – valamennyien Lazar tanítványai, majd tanártársai és utódai lettek, újabb erdélyi román tanárokkal kiegészülve. Ez utóbbiak közül Florian Aaron (1805–1887) és a bánsági Eftimie Murgu (1805–1870) a legnevezetesebb. (Ő 1834–37 között Moldvában is tevékenykedett.) A „negyvennyolcas nemzedék” havasalföldi szárnyának tagjai azután kivétel nélkül a *Sfintul Sava* iskola növendékei: I. Ghica, a Tell fivérek, N. Balcescu, C. A. Rosetti, C. Bolliac, D. Bolinteanu, akik többnyire görög nyelven szerzett alapismereteik után itt tökéletesítik tudásukat. S ha azt is mérlegeljük, hogy a húszas, harmincas években Bukaresten kívül Craiovaban, Cimpulungban, Valenii de Munteban és Golestiben is alapítanak román tannyelvű iskolákat – ahol a tanárok jelentős hányada szintén erdélyi román (közülük a teológiai tanulmányait Pesten és Bécsben végző Ioan Maiorescu (1811–1864) a legjelentősebb) –, akkor fölmérhetjük, hogy az Erdélyi Iskola eszméi a harmincas-negyvenes években mennyire elterjedhettek Havasalföldön.

Keveset tudunk arról, hogy a tananyagban vagy az órákon kívüli beszélgetések során milyen arányban és gyakorisággal eshetett szó konkrétan az erdélyi románság gondjairól. A források inkább csak azt emelik ki, hogy „befolyásuk igen nagy, némileg választékosabb műveltségüknek és tevékenyebb szellemüknek köszönhetően”¹⁰⁷ (Woronitz lengyel ügynök, 1838). Mégis elgondolkoztató, ahogyan az egyik Erdélyből elszármazott román tanár értékelte népének helyzetét az 1840-es évek elején egy erdélyi magyar utazónak – magyarul – adott nyilatkozatában: „...Nemzetem ott (Erdélyben) gyűlöli földesurát, mert az kutya-fajzatnál is alább tekintvén gyűlölteti magát – nem szereti hazáját, mert nincs néki benne mit szeressen – nincs ami leláncolja annak szeretetéhez – csak élnek benne, mint a barmok, de csak mint a teherhúzásra alkalmazott barmok, nem mint olyanok, melyet a magyar nemesít akkor, midőn nemzetemet helyökbe neveli – élnek tehát ők is – élnek, mert éltetik szabadító reményeik – higgye el az úr!... Oláhország is siratja másokkal együtt az erdélyi nemzedékünk pörgyermekeit...”¹⁰⁸ Adatok hiányában csak föltételezhetjük, hogy hasonló elemzés a diákság előtt is elhangozhatott, s az is elképzelhető, hogy a hallgatóság rokonnak érezte saját környezete fanariótaellenes hangulatával. Az értékelés érzelmi töltése azzal is magyarázható, hogy sokan közülük beilleszkedési nehézségekkel küszködtek, idegen volt számukra ez a „késő-fanarióta” világ. Szerényebb származásuk, puritánabb életfelfogásuk, németes műveltségük egyaránt berzenkedett a bojárok fényűző életmódjától, könnyedebb erkölcsseitől, görög-francia nyelvétől, a középrétegek mohóságától. Van rá adatunk, hogy román voltukat is kétségbe vonták. Mintegy válaszul előfordult, hogy környezetük is idegeneknek, *ungurenieknek* (erdélyieknek, „magyaroknak”), s (részben) görögkatolikus vallásuk miatt „pápistáknak” tekintette őket. Így a források híradásával ellentétben nemegyszer úgy érezték, nem veszik elég komolyan őket, nem hallgatják meg tanácsaikat. Ez egyfajta elbizonytalanodást eredményezett, s oka lehet túlzásaiknak. (Egyikük, Ioan Maiorescu, 1838-ban nyilvánosan is hangot adott elégedetlenségének, s hevesen bírálta a havasalföldi közállapotokat – a túlzó anyagiasságot, a ledér erkölcsöket, a művelődés helyzetét stb. – s mindezt a „francia materializmus egyoldalú hatására” vezette vissza.¹⁰⁹ Emiatt sok ellenséget szerzett magának, 1842-ben állásából is elmozdították, s azt csak állításainak megalázó visszavonása után nyerte vissza.)

Moldvában ezzel szemben Asachi iskolájába csak néhány előkelő bojárivadék jár, s azt – érdeklődés hiányában – a konzervatív görögbarát párt 1819-ben be is zárhatja. Ily módon, minden jel szerint, itt eleve kevesebben kerülnek kapcsolatba az *Erdélyi Iskola* tanaival. A „negyvennyolcas nemzedék” moldvai képviselői közül tudomásunk szerint csak Mihail Kogalniceanunak és Vasile Alecsandrinak volt erdélyi, pontosabban máramarosi tanára, egy Gherman Vida nevű szerzetes személyében. De ő is csak egy esztendeig (1827–28) tanította őket az Alecsandri család iasi-i házában. (Igaz, könyvei között Gh. Sincai krónikájának – *Hronica romanilor si a mai multor neamuri ...* – kézirata is megtalálható.) Constantin Negruzzi viszont a „triász” legnagyobb hatású képviselőjének – Petru Maiornak – fő művéből (*Istoria pentru inceputul romanilor in Dachia*, Buda 1812) tanulta meg a román betűvetést, miután a görög és a francia nyelvet már előzőleg elsajátította.¹¹⁰ Abból a könyvből, mely Kolagniceanu későbbi értékelése szerint „mint egy új Mózes, fölébresztette (a románok) nemzeti szellemét..., s neki köszönhetjük azon hazafias impulzus nagy részét, mely azóta elindult a régi Dácia mindhárom tartományában.”¹¹¹ Az *Erdélyi Iskola* eszméi tehát Moldvában is hatnak, de ez a hatás, az ismertetett okok következtében éppúgy más, mint a görög és a francia esetében.

A Moldva, Havasalföld, valamint Erdély eltérő történeti fejlődéséből, szociokulturális struktúráinak különbözőségéből eredeztethető, nehezen összeegyeztethető tendenciákat azonban a román nyelvújítás körüli vitákban vehetjük legkönnyebben szemügyre.

Az Erdélyi Iskolát alkotó történészek, nyelvészek, irodalmárok – mozgalmuknak a többi erdélyi „nemzettel” egyenjogúságra törekvő rendi jellegéből és szociális (a magyar földesúr – román paraszt félig reális, de leegyszerűsítő, sokáig burkolt ellentétét magába foglaló) töltetéből¹¹² következően – úgy vélték, hogy a román nyelv kétségszövegbevonhatatlan latin eredetét még erőteljesebben kidomboríthatják, ha kiküszöbölik belőle a nyelv- (azaz történelmi) fejlődés során belekerült nagyszámú szláv, a nyelv szövetében mélyen beágyazódott magyar, kisebb számú kipcsák-török (besenyő, kun), oszmán-török, újjörög elemet, s az időközben „deformálódott” latin töveket visszaigazítják az eredetihez. A román nyelv mesterséges visszalatinosításával¹¹³ kívánták tehát igazolni az erdélyi történelmi fejlődés addigi következményeként hátrányos helyzetbe került román paraszttömegek (ösztönös) szociális, valamint papi, kismemesi származású szűk értelmiségi rétegük (nyílt, tudatos) rendi törekvéseit.¹¹⁴

A dinamikusabb polgári jellegű fejlődést mutató Havasalföldön viszont, mivel a szellemi élet nyitottabb, kompenzatív görcsök kevésbé fékeznek, s a francia hatás – bizonyos mértékig a fanarióta kor örökségeként – igen jelentős és bázisa is itt a legszélesebb, a nyelvújítás a francia nyelv normái szerint veszi kezdetét.¹¹⁵ I. H. Radulescunak egy rövid ideig tartó olaszosító korszakát leszámítva¹¹⁶ (legalábbis a szókészletet tekintve), zavartalanul tart napjainkig. Az erdélyi latinizáló irányzat ugyan ide is átsugárzik, követői is akadnak, de természetesen nem képes versenyre kelni a kortársa új-latin Európa irányába tájékozódó, azzal szinkronba kerülni igyekvő, rugalmasabb helyi irányzattal, mely néhány évtized alatt a román nyelvfejlődés általános tendenciájává válik.

Addig azonban a moldvai értelmiség – Moldva hajdani hatalmából, viszonylag zavartalanabb fejlődéséből eredeztethető kulturális fölényét érvénye-

sítve – még eljuttassa mérséklő, egyensúlyozó „kritikusi” szerepét. A negyvennyolcas reformnemzedék moldvai képviselői gyanakodva figyelik az erdélyi és havasalföldi „nyelvmívelők” mesterkedéseit, és eme „eltörökösített, elgörögösített, elmagyarosított, elszlávósított”¹¹⁷, de (s így) román nyelv védelmében nyíltan – sokszor egyenesen drasztikusan – szembeszállnak vele.

Alecu Russo (1819–1859), aki a moldvai „kritikai szellem” fő ideológusa, érvrendszerének kidolgozója volt, az erdélyi román nemzeti gyűlés előadójának lobogó szónoklatait hallgatva¹¹⁸ döbbenet tapasztalta, hogy az 1848. május 15–16-án Balázsfalván összegyűlt román paraszttömeg nem ért valami túl sokat a felszólalók többségének patetikus, latinos kifejezésektől nehézkes nyelvezetéből.¹¹⁹ Az eseményre visszaemlékezve írja: a paraszton illő alázattal hallgattak, s időnként, sehogyan sem értve a úz, nyakatekert szavakat, ezt mormogták maguk elé: „Igen, úgy lehet, biztosan úgy van...!”¹²⁰ Mivel álláspontja a moldvai progresszió, a negyvennyolcas nemzedék moldvai szárnya csaknem minden tagjának véleményét híven tolmácsolja, kissé bővebben idézünk belőle:

„...a moldvaiak azt mondják, hogy a balázsfalvi mezőn elhangzott politikai prédikációkat az összegyűlt negyvenezer román számára ismeretlen nyelven tartották... Balázsfalva olyan tribün volt, ahonnan sok vezető inkább egy skolasztikus rendszerért látszott küzdeni, mint a román nemzet jogaiért...” Sőt, még az is fölrémlett előtte, hogy ha a nyelvrontás tovább tart, az a román nemzetet is megoszthatja: „... Az erdélyi grammatikusok úgy gondolják, hogy Románia megmentése és boldogsága csupán a nyelvi rendszerekben (szisztémákban) rejlik; ezért arra ítélték magukat, hogy véglegesen két nemzetté váljanak; emiatt egyetlen olyan könyvet sem nyomtatnak Erdélyben, melyet az egész románság megérthet és olvashat...”¹²¹

Jellemző a moldvaiak eltökéltségére, hogy Mihail Kogalniceanu 1855-ben, amikor kérvényt nyújt be Mihail Sturdza uralkodóhoz új lapja (*Steaua Dunarii*) megindítása érdekében, a megjelölt célok között (második helyen!) a következőket olvashatjuk: „...A román nyelv megvédése az erdélyi neologizmus túlzásaitól, melyek rövidesen oda vezetnek, hogy nem lesz többé nyelvünk...”¹²² Erdélyi kortársai törekvéseiről maga Kogalniceanu is nyilatkozik a iasii *Academia Mihaileana* (Mihail Sturdza, 1834–1849, moldvai fejedelem nevét viselő, rövid ideig működő felsőoktatási intézmény) történelem-katedrájáról tartott nevezetes „bevezető előadásában”: „... Bennem egy románt fognak találni, de sohasem addig, hogy hozzájáruljak a római mánia terjedéséhez, vagyis ahhoz, hogy rómaiaknak nevezzük magunkat; e szenvedély elsősorban Erdélyben uralkodik és néhány havasalföldi írónál... Ez a mánia odáig terjedt, hogy még a régi rómaiak tetteit és történelmét is kisajátítják, Romulustól Romulus Augustulusig... Óvakodjunk, uraim, ettől a betegségtől, mely nevetségessé tesz bennünket az idegenek előtt. Jelenlegi helyzetünkben legelső kötelességünk, legfontosabb tulajdonságunk a szerénység kell, hogy legyen...”¹²³ (1843). „Ha erősek leszünk, műveltek – tette hozzá egy évvel később – tisztelni fognak (bennünket) akkor is, ha Dzsingisz kán hordáinak utódai volnánk.”¹²⁴ Érvelését szervesen egészítik ki A. Russo maró gúnnyal fogalmazott szavai: „... a világ előre megy, s nem fordítható vissza; a fiú nem lehet szülője apja vagy testvére... Kézenfekvőbb és logikusabb lenne tehát a latinizmus iránti szeretetünkben, hogy hagyjuk el a román nyelvet és vegyük át a latint, következésképpen pedig cseréljük át a nadrágot és a kabátot

tógára, nevezzük magunkat *Cincinnatiusnak* és *Brutusnak* Costachi és Dimitrachi helyett és követeljük vissza a hajdani viláгурalmat...”¹²⁵

Ezek az idézetek arra vallanak, hogy a moldvai köznemesek egyelőre nem tudnak mit kezdeni erdélyi testvéreik túlzásaival. Nehezen fogják föl, miért kell túlhangsúlyozni ami magától értetődő tény, azt t. i., hogy románok. Társadalmi töltetét nemigen érzékelik, viszonylag épen megőrzött történelmi tudatuk s kritikai érzékük pedig egyenesen tiltakozik aránytévésztéseik ellen. A vita során egy ízben meg is kapják Baritiutól, az erdélyi román progresszió egyik vezéréntől, hogy nem értik az erdélyi románság problémáit. – Mindez azt jelzi, hogy a moldvai fejlődésben megvoltak a csírái egy másfajta rendi- (nemesi) nemzettudatnak is, melyet találóan jellemez egy szintén moldvai kortárs, George Sion alábbi, önkritikus véleménye: „Mi moldvaiak, többé-kevésbé arisztokratikus eszmék és szokások között felnővén, országunkban nem volt igazi fogalmunk a román nemzetről és népről: szerettük mi a népet, mint a század eszméjét, mint költői fantáziát, mint idegen írásokból megismert, elvont elvet. Annak ellenére, hogy (talán) mindig kapcsolatban voltunk népünkkel, de a nép akkor (1848-ban), mint ma is (1861-ben) messze volt tőlünk; a kizsákmányolástól eldurvulva, örökké nyomorúságos állapotban, bárdolatlanul s tanulatlanul s jogainak és méltóságának tudata nélkül, a mi moldvai népünk teljesen más elemnek tekintette magát, mint a miénk: megszokta, hogy mindig felsőbbrendű lényeket lásson bennünk, olyan embereket, akik arra rendeltettek, hogy urai vagy zsarnokai legyenek. Mi pedig, bármilyen emberségesek, bármilyen bölcsék, bármilyen hazafiak, bármilyen nacionalisták lettünk légyen is – csupán szánalmat ébresztő lényeket láthattunk abban a népben, s nem közeledhettünk hozzá minden jóakarattal, mely meglett volna bennünk.”¹²⁶

Ilyennek látja tehát magát az öntudatos, „régii dicsőségére” s a kiváltságaira egyaránt büszke moldvai bojárság, melynek tipológiai hasonlósága a magyar köznemességhez még feltűnőbb, ha tekintetbe vesszük: nekik is vannak idegen jobbágyaik, és ezek legtöbbször éppen *magyarok*, csángók! Illetve, amennyiben már elrománosodtak, „pápiáták”, s csupán katolikus vallásuk emlékezteti a történezt, hogy az Árpád-házi és az Anjou-királyok magyar telepeseinek és az Erdélyből kiszivárgó székelyeknek az utódai¹²⁷, s renddé válásuk éppúgy megrekedt, mint az erdélyi románságé! Létükről – számukat 1859-ben mintegy százezer főre becsülve – Kogalniceanu is megemlékezik korabeli parlamenti beszédeiben, bár szerinte magyar papjaik miatt nevezik *magyaroknak* őket. Fölvívja viszont hallgatósága figyelmét, hogy őshonosoknak tekintendők, hiszen már Nagy István (1457–1504) uralkodása előtt Moldvában éltek, és számuk tovább gyarapodott Dél-Besszarábia 1856-os visszacsatolásával.¹²⁸ Az elmondottakból következően a szabadparaszti közösségeiből kiemelkedők az Erdélyből ismeretes folyamat tükörképeként, a moldvai (nemesi) nemzetbe olvadtak be,¹²⁹ amit Kogalniceanu idézett beszéde is alátámaszt: maga is megerősíti, hogy sokan bojári rangra emelkedtek közülük, hivatalt viseltek, s mind privilégiumaikat, mind funkcióikat az orosz uralom alatt is megtartották. A leginkább valószínűsíthető esetek közül elegendő talán csak a Tautu¹³⁰ (Tóth?), Bals, (Balos, Balog?) vagy éppen a Kogalniceanu famíliával is rokonságba keveredő Gherghel (Gergely) családot említeni. Román voltukat természetesen éppoly téves lenne kétségbe vonni, mint a Mailáthok, Jósikák, Drágffyok stb. magyar tudatát meg-

kérdőjelezni! Azon viszont elgondolkodhatunk, hogy a bojártság felé vezető út első lépcsőfokának tekinthető szabadparaszti állapotot a magyar eredetű *razes* (részes) szóval jelöli a moldvai román nyelv¹³¹ és ősisége (s románsága) önérzetes bizonyítékának tartja a moldvai köznemes, mint Kogalniceanu is, aki egy vita során ezt vágja a szintén régi moldvai, de kissé elgörögösödött nagybojár családból származó Grigore Sturdza (M. Sturdza fia) szemébe: „Sturdza kancellár úr azt mondta, hogy román, és úgy beszél, mint román; meg fogja engedni nekem, hogy tudomására hozzam, és is román vagyok, sőt, inkább mint őurasága. Valamennyi őszám román; szabadparaszt (*razes*) vagyok, régi tősgyökeres birtokos a Cogalnic mentéről”.¹³² S ha az erdélyi és moldvai viszonyok között korántsem lehet egyenlőségjellet tenni, az mindenesetre tény, hogy az erdélyi románok által terjesztett s később történeti érvként oly sokszor fölhozott (magyar) úr – (román) paraszt leegyszerűsíthető sémának épp a fordítottja igaz a moldvai állapotokra s szemléletesen mutatja rendi gyökereit. Mint ahogy azt is, hogy a magyar (erdélyi) és moldvai román köznemesség valóban számos rokon vonással rendelkezik, s az elfogulatlan szemlélőnek hasonló társadalmi szerepű, lényegében ugyanolyan súlyú képződménynek látszik. Képviselőinek nem lesz okuk tehát, mint látni fogjuk, hogy az 1850-es 60-as évek román-magyar egyezkedései során akár fölényben, akár hátrányban érezzék magukat magyar partnereikkel szemben. Ez a „kritikusabb” nyelvművelő magatartás és mérséklő szándék ugyanis természetszerűleg a politikai porondon is érvényesül. A moldvai liberális politikusok valójában ugyanazt szeretnék, mint türelmetlenebb, hevesebb vérű havasalföldi, és nekikeseredett, meghasonlott erdélyi román kortársaik! Dácia alatt ők is a hajdan politikailag egységesnek gondolt román nyelvterületet értették, az számukra is az összes románok együvé tartozásának szimbóluma volt, amelyet a polgári átalakulás célkitűzéseinek megvalósításával együtt újjá kell teremteni. De ennek módozataiban és időpontjának megválasztásában – a fentebb elemzett folyamatokkal összefüggésben – már nem egyezik a véleményük. Emellett a moldvaiak szinte kivétel nélkül¹³³ óvatosabbak, igyekeznek megtartani a fokozatosság elvét.

„... Hazámnak tekintem azt a területet, ahol románul beszélnek és nemzeti történelemnek a szétszabdálása előtti egész Moldva, Havasalföld és az erdélyi testvérek történetét...”¹³⁴ – jelenti be a huszonhat éves Kogalniceanu 1843. november 24-én, említett „bevezető előadásában”. Természetesen a majdan lét-rehozandó „új dák királyság” is foglalkoztatja, és (1837-ben) úgy véli, hogy az (megvalósítása esetén) „nagy súlyt jelentett volna Európa mérlegében”. De zsenge kora, (húszéves ekkor) ellenére is jól érzékeli a régi akadályokat, mert néhány sorral följebb ezeket írja róla: „... A hajdani Dácia három részének újraegyesítése (már Mihai Viteazul [Vitéz Mihály] – 1600 – korában is) nagy és nehéz vállalkozás volt; nem volt rokonszenv e három fejedelemség lakói között: úgy gyűlöltek egymást, mintha nem ugyanazon ősoktól származtak volna, nem ugyanaz a vér folyt volna ereikben, mintha nem lett volna ugyanaz a nyelvük, ugyanaz a vallásuk...”¹³⁵ Így, mintegy hangsúlyozva, hogy az egységes álláspont kialakításáért a küzdelem egyelőre kulturális (főként nyelvészeti és irodalmi) téren folyik, 1840-ben *Dacia Literara* (Irodalmi Dácia) címen alapít rövid életű folyóiratot. Ennek bevezetőjében – első lépésként – meghirdeti az egységes román nyelv és irodalom megteremtésének (az eszmék és értékek megrostá-

lásának) szükségességét. A román nemzeti célok szempontjából egyelőre csupán Moldva és Havasalföld egyesülését tartja reálisnak (úgy tekinti, „mint az égboltozat zárókövét, mely nélkül a nemzet egész épülete összeomlana...”¹³⁶) De tiltakozik azon vád ellen, miszerint (1848-ban) „dáko-román királyságot” szeretnének. Még nem tartja ugyanis időszerűnek: „... Mintha Moldva és Havasalföld, melyek saját földjüket, azon kevés jogukat, melyek még megmaradtak, sem tudják megvédeni, abban a helyzetben lennének, és elkövetnék azt az őrülséget, hogy egyszerre szállnának harcba Ausztriával, Magyarországgal és Oroszországgal, s mindezt azért, hogy helyreállítsuk a régi Dáciát!...”¹³⁷

Még a legnagyobb – és soha vissza nem térő – egyetértés időszakában is, 1856–1859 között, amikor Moldva és Havasalföld egyesülése érdekében minden vizzályt félretettek,¹³⁸ egyes megoldandó problémákat (először is az agrárkérdést) elnapoltak, Kogalniceanu azon sajnálkozik a havasalföldi Dumitru Bratianuhoz intézett, 1857. október 18-i keltezésű – francia nyelvű – levelében,¹³⁹ hogy félreértések vannak közöttük. Ennek oka – folytatja gondolatmenetét a havasalföldi liberálisokra célozva – történelmi fejlődésük több évszázadra visszanyúló különbözősége. Emiatt lehetetlen, hogy mindannyian egyszerre ugyanazt csinálják. „Mindannyiunknak megvannak a helyi körülményei, melyeket figyelembe kell vennünk” – állapítja meg Kogalniceanu, madj fölhívja akkori harcostársai (néhány év múlva esküdt ellenségei) figyelmét arra, hogy taktikusabban járjanak el. Ne akarjanak mindent egyszerre, máris túl sok „negyvennyolcas” (azaz az európai közvélemény szemében forradalmár) politikust neveztek ki a kormányba. Óvja őket, nehogy beteljesedjenek a konstantinápolyi angol nagykövet, Sir Henry Bulwer baljós szavai: „Uraim, vigyázzanak, nehogy egy nagy misztifikáció áldozataivá váljanak!”¹⁴⁰

Történész is lévén, meg is indokolja a moldvai és havasalföldi politikusok közötti különbséget: „...Hogyne lennének különbségek ugyanazon nemzet ágai között, melyeknek négszáz vagy még több éven át különböző törvényeik, különböző központjaik, különböző kormányzataik voltak, s különböző földrajzi viszonyaik mindkét országban? A moldvai liberális akarja mindazt, amit a havasalföldi liberális, ám különböző utakon: mi, moldvaiak, hidegebbek vagyunk..., mi először és inkább a gyakorlattal foglalkozunk mint az elmélettel, mi északibb nép vagyunk...”¹⁴¹ Majd ő is megállapítja: a különbségeket az is tovább növeli, hogy a havasalföldiek jobbra Franciaországban, a moldvaiak pedig inkább Németországban végzik tanulmányaikat. Érdekes egyébként, hogy a különbségeket a kortársak is érzékelik, s nagyjában-egészében hasonló okokkal magyarázzák, mint maguk a moldvaiak. Az erdélyi származású Ioan Maiorescu például (1838-ban) így ír: „A moldvaiak felülmúlnak bennünket és felül is múltak. A *nemzeti érzés* nem olyan tompa, mint nálunk (Maiorescu Havasalföldön él). Igaz, nincs annyi *hangzatos címük*, de van józan eszük és hasonló hajlamaik. Ifjaik, akik Németországban tanulnak, nem térnek haza annyi önhittséggel, annyi fennkölt gondolattal saját magukról, mint a mieink Párizsból, ahol mindent megtanulnak, csak azt nem, amire mint románoknak szükségük lett volna.”¹⁴²

Ám Kogalniceanu valóságérzékelésének, történelmi érzékének, s a korabeli politikai légkörnek – egyszersmind a moldvai enyhén konzervatív, óvatos, úgynevezett „mérsékelt liberális” szellemiségnek – talán legjobb összefoglalója ez az alábbi (egy 1863. február 9-i parlamenti beszédéből származó) idézet:

„...Hogy képzelik uraim, hogy a fejünk felett elvonuló, megpróbáltatásokkal teli századokat óhatatlanul követő nagy dekadenciából, s visszaélések és gyarlóságok ingoványából, melybe sülyedtünk, mintegy varázsütesre átalakulhatunk és a tökéletesség szintjére juthatunk? Hogy alkotmányos rendszerünk, mely alig tegnap jött létre, néhány éven belül az angol parlament magasságába fog emelkedni? Hogyan, önök még az átmeneti korszakokat, a próbaéveket sem fogadják el? Mit, azt akarják, hogy csecsszopókból hirtelen felnőtt emberré váljunk? De vajon a civilizáció ilyen gyorsan halad-e? Nem, az erkölcsök világában, miként a fizikáiban is, a dolgok nem mennek ennyire sebtében. Mindegyik nemzedéknek megvan a maga küldetése; mindegyik csupán egyetlen követ rakhát le a jövő épületéhez. A tökéletességet, melyre vágyunk, csak az eljövendő nemzedékek fogják majd látni, s örvendenek majd jótéteményeinek. Önök a Szervezeti Szabályzatok érájának fiai és unokái! Emlékezzenek micsoda megaláztatások várták szüleiket, amikor Konstantinápolyba mentek, hogy beiktassák őket; földig hajtották fejüket, és megcsókolták a szultán talpa alatt a port. Hasonlítsák össze Alexandru Ioan Cuza látogatását és fogadtatását a Portánál azzal, ahogyan korábban fejedelmeinket fogadták, még azokat is, akik a Szabályzatok korában uralkodtak, s csak aztán síránkozzanak a jelen miatt! És ha az ország fejedelmei, akik a kardot és a jogart a kezükben tartották, a megaláztatás ilyen mélyére zuhantak, s mindezt nemcsak a szultán színe előtt, de mindegyik pasa előtt is; ha a fejedelem ennyire lealjasodott, milyenek kellett, hogy legyenek a bojárak, milyen kellett, hogy legyen társadalmunk többi osztálya? És egy tegnapi, ennyire lealacsonyító múlttal, ma Nagy-Britannia pairjeinek köpenyét akarjuk magunkra öltetni? Az angol szabadság és alkotmányosság napját dédunokáink fogják majd meglátni, mi érjük be annyival, hogy első sugarait üdvözölhetjük!...¹⁴³ Ami pedig az elért eredményeket illeti, tekintsenek csak az egyesülésre, és mondják meg: 1856-ban hittük-e mi, hogy napjainkban, a szemünk láttára fog az egyesülés megvalósulni? Hittük-e, hogy mielőtt fejünk őszbe csavarodna, látjuk majd Nagy István (Stefan cel Mare) és Vitéz Mihály (Mihai Viteazul) trónjainak egyesítését? Hittük-e, hogy négy éven belül részünk leend az egyesülésben, s vérontás, kár, megrázkódtatás nélkül, mi pedig, havasalföldiek és moldvaiak, egyetlen (ország)gyűlésen fogunk találkozni, s mint egyetlen nemzet követői, hogy egyetlen ország, egyetlen haza, Románia dolgairól határozzunk? Hajtsák le fejüket, s mondjanak hálát az Istennek, mert kevés nemzedéknek adatott meg, hogy hogy azt lássák, amit mi láttunk, s elérjék azt, amit mi elértünk...”¹⁴⁴

Ilyen körülmények között érthető, hogy az Erdéllyel kapcsolatos tervezéseknek, jóllehet ezek Moldvában is megdobogtatják a szíveket, Havasalföldön jóval nagyobb tábora van, s az első konkrét elképzelések is itt öltönek testet.

Az erdélyi-havasalföldi kapcsolatok – hála a Havasalföldön, Bukaresten átvezető fontos kereskedelmi útvonalaknak és a dél-erdélyi (szebeni és brassói) szász, görög, makedo-román (később fokozatosan elrománosodó) kereskedők tevékenységének¹⁴⁵ – egyébként is intenzívebbek a moldvaiaknál. A karavánok nemcsak árut szállítanak, hanem eszméket, könyveket és folyóiratokat is hoznak-visznek. A román kultúra legfontosabb művei – Budán kívül – sokáig a dél-erdélyi nyomdákban készülnek.¹⁴⁶ A sűrűn ismétlődő pusztító orosz–török háborúk, pártvillongások vagy zendülések (utoljára éppen a Tudor Vladimirescu-féle

zavara, majd az 1848-49-es bukaresti és iasii forradalmi események idején) a havasalföldi – s kisebb részben moldvai – bojárok „asyluma” hagyományosan Brassó és Nagyszeben. Béke idején pedig Borszék, Kovászna, de főleg Előpatak (Vilcele) fürdői francia, román és görög szótól hangosak: ide járnak a fejedelemségek előkelőségei, (a moldvaiak is) egészségüket ápolni és kikapcsolódni. De a „negyvennyolcas nemzedék” tagjai is itt beszélnek meg teendőiket és egyeztetik terveiket.¹⁴⁷ S ezekbe már igen korán, az 1830-as évek második felében az erdélyi románság néhány vezetőjét is bevonják, legalábbis beavatják. Mindenekelőtt a Kárpátokon-innen románok legfontosabb politikai fórumának számító brassói *Gazeta de Transilvania* főszerkesztőjét és szellemi irányítóját Gheorghe Baritot.¹⁴⁸

Így aztán nem meglepő, hogy a havasalföldi ellenzék vezetőiben hamarosan fölmerül az „erdélyi testvérekkel”¹⁴⁹ való politikai együttműködés, illetve – adott esetben – egyetlen államban történő egyesülés gondolata. Igaz, ennek módozatait nem tisztázzák, és jó ideig az is vita tárgya, hogy milyen keretek között és kinek (kiknek) a segítségével üssék nyélbe.

Ez a habozás, gondolati tisztázatlanság tapasztalható az Ion Cimpineanu vezette havasalföldi „liberális nagybojár” csoport¹⁵⁰ 1838–39-es tapogatózásai során. Maga Cimpineanu és Felix Colson,¹⁵¹ a bukaresti francia követség korábbi attaséja, bizalmatlanul tekintenek ugyan Ausztriára, s a román egységtörekvéseket az angol és mindenekelőtt a francia érdekekhez kívánják kapcsolni. Ám adott esetben attól az ötlettől sem zárkóznak el, hogy az összes románlakta területek a Habsburgok jogara alatt egyesüljenek. (Feltéve, ha a két európai vezető hatalom komoly szerepet szán Ausztriának oroszellenes elképzeléseiben.) Erre lehet következtetni F. Colson 1839. januári iasii tárgyalásainak anyagából, amikor is megbízza a (havasalföldi „liberális nagybojár”) nevében nemcsak Havasalföld trónját kínálja föl Mihail Sturdza moldvai fejedelemnek, hanem csaknem minden románlakta terület, Moldva, Havasalföld, Erdély, Besszarábia, a Bánság egyesítésének tervét is szóba hozza előtte (esetleg Ausztria fennhatósága alatt). Ezt azonban, mint egyelőre kivitelezhetetlent, az óvatos moldvai hoszpodár elveti.¹⁵² Sőt, két évvel később, amikor Ion Ghica (Cimpineanu unokaöccse), ezúttal a havasalföldi liberális ellenzék fiatalabb nemzedékének (a „negyvennyolcasoknak”) szószólójaként is, megismétli – most csak a havasalföldi trón elfogadását tartalmazó – ajánlatát, Sturdza, ezt is időszerűtlennek nyilvánítva, elutasítja azt. (Érdekességként megjegyezzük, hogy a megbeszélésen jelen volt a moldvai fejedelem titkáráként az akkor őrnagyi rangban levő Kogalniceanu is.)

Közben ugyanis Anglia, Oroszország, Ausztria és Poroszország egyoldalúan, az 1838-40-es válságban jelentősen érdekelt ötödik fél, Franciaország előzetes tájékoztatása nélkül 1840 júliusában garantálja a török birodalom területi sérthetetlenségét. A kül- és belpolitikai elképzeléseiket elsősorban a francia diplomácia célkitűzéseivel igazító 1840-es, Dimitre (Mitica) Filipescu-féle, újabb havasalföldi mozgalom („összeesküvés”) résztvevői pedig már rács mögött ülnek, vagy, mint Nicolae Balcescu – a román reformmozgalom havasalföldi szárnyának egyik vezéralakja s az 1849-es magyar–román megbékélési kísérlet főszereplője – kolostori száműzetésben morzsolgatják napjaikat.

Mindenesetre a „negyvennyolcas nemzedék” legjobb erőiben már ekkortájt tudatosodott, hogy külpolitikai célkitűzéseik eléréséhez, a nyugati hatalmak rokonszenvének és támogatásának elnyerése – azoknak a délkelet-európai

társégbé irányuló érdekein kívül – az is szükséges, hogy a román társadalmat közelítsék a nyugat „szabad és alkotmányos”¹⁵³ berendezkedéséhez. Azaz: elengedhetetlenek a reformok. A Filipescu-féle mozgalom amellet, hogy az 1848-as havasalföldi (bukaresti) forradalom főpróbájának tekinthető, s lényegében azonos annak radikális balszárnyával,¹⁵⁴ azért is különösen fontos, mert a Cimpineanu vezette szervezkedéssel ellentétben – és a havasalföldi társadalomfejlődés fő tendenciájának következményeként – már jóval nagyobb arányban vesznek részt benne a társadalomszerkezet „plebejusabb”, polgári érdekű elemei (melyeket többek között Balcescu, D. Macedonski, Mario Serghiescu-Nationalu, Telegescu neve fémjelez). S már-már „hagyományos” francia tagja, a román nemzeti törekvéseknek később is igen nagy szolgálatokat tevő Vaillant¹⁵⁵ mellett van egy, az erdélyi s magyarországi viszonyokkal tökéletesen tisztában lévő résztvevője is: a bánsági Eftimie Murgu. Talán megengedhető föltételezés, hogy nem kis részben tőle származik a tervezett havasalföldi fölkelés bánsági román határőrezredekkel történő megsegítésének erősen illuzórikus ötlete. És, ha lehettek is főntartásai, ekkoriban tőle sem egészen idegen¹⁵⁶ az összes románlakta terület „Ausztia atyai gondoskodása alatti” egyesítésének gondolata. Ezt végsősoron az erdélyi román parasztság és a belőle kivált papi, kismemesi származású értelmiség eszmevilágában szívósan élő „jó császár” legendára,¹⁵⁷ s az erdélyi hatalmi viszonyokat rendi alapon megkérdőjelező,¹⁵⁸ de burkoltan földesúr- (azaz: ösztönösen magyar) ellenes érzelmeire¹⁵⁹ vezethetjük vissza. E bonyolult s ellentmondásos érzelmeket pedig kezdettől fogva csak nehezen képes ellensúlyozni a magyar liberális reformmozgalom erősödése, illetve ennek talaján az újabb (1848–49-ben sikerrel kecsegtető) alternatíva: a Duna-konföderáció formájában megvalósítandó magyar–román szövetség fölcillanó lehetősége.¹⁶⁰

Mert a havasalföldi „új emberek”, a föltörekvő „plebejus” (kis- és középbójár, kereskedő, szabadfoglalkozású) rétegek, a majdani román polgárság képviselői, bár némi gyanakvással figyelik a magyarországi fejleményeket, inkább sikereinek örülnek és természetes szövetségest látnak a magyar forradalomban, sem mint leendő ellenfelet. Sokáig előítéletmentesek, nem hiányzik belőlük sem a megegyezési hajlandóság, sem a kezdeményezőkézség, különösen a magyarországi jobbagyfölszabadítás törvénybeiktatása után.¹⁶¹ Ennek adata nagyszerű tanújelét Nicolae Balcescu 1849 tavaszán-nyarán (igaz, már a bukaresti forradalom leverése után), s jószándékú igyekezetüknek máig példamutató dokumentuma a szegedi *Projet de Pacification* (megbékélési tervezet, 1849. július 14.). Csakúgy, mint társa, az ugyane rétegből származó *Cezar Bolliac Espatriatul* című, a békülésre s együttműködésre buzdító brassói lapja.¹⁶² Ám lendületüket fékezi, lelkesedésüket lelohasztja erdélyi származású, Havasalföldön korábban megtelepedett megbízottaik (Ioan Maiorecu, A. T. Laurian, Axente Sever stb.) szkepticizmusa, majd a valóban kirobbanó véres testvérharc.¹⁶³ És nem kis mértékben azok a kiábrándító tapasztalatok is, melyeket a magyar vezetőkkel folytatott, egyébként is megkésett tárgyalásaik során Erdély és az erdélyi románság politikai státusa tárgyában szereztek. Mindez erdélyi sorstársaik kételyeit és előítéleteit látszott – a magyar és a román nemzettudat, valamint a magyar–román együttélés szempontjából egyaránt tragikus módon – igazolni, s igen alkalmas volt arra, hogy azok türelmetlenségét, ingerlékenységét s intranzigenciáját fokozatosan átvegyék.¹⁶⁴ Ebben az összefüggésben is igen figyelemreméltó Marco

Antonio Canini véleménye: „...a magyarellenes elem Bukarestben nem a bennszülött; ez, s főképp a román arisztokrácia érzi, hogy támaszra van szüksége az orosz befolyás ellen, s hogy azt leginkább a magyaroknál találhatná; a népet azok izgatják fel leginkább, kik Erdélyből Havasalföldre vándoroltak ki, s ott nem találnak olyan elismerést, minőt várnak, s elkeseredésükben szidják a magyart és szítják a nagy román birodalom eszméjét, mely egyrésztől Erdélyt s Magyarországot nagy részét, másrésztől meg a makedóniai cincár kucovlachokat magába foglalná. Csak azáltal veszedelmesek, hogy majd mind tanári állást nyertek...”¹⁶⁵

Ezt a mindkét részről fokozódó türelmetlenséget olvashatjuk ki Irányi Dániel és a havasalföldi D. Bratianu nevezetes 1851-es sajtóvitájából.¹⁶⁶ Ennek során Irányi Kossuth, Bratianu viszont – egyre ingerültebben – az erdélyi román-ság álláspontját képviselte. Az elkeseredést csak növelte Kossuthnak 1850-ben az ugyancsak havasalföldi A. G. Golescuval, s 1853-ban magával D. Bratianuval folytatott tárgyalásai idején Erdély kérdésében tanúsított hajthatatlansága.¹⁶⁷ Ily módon még legmesszebb látó, s talán legrokonszenvesebb képviselőjünkben, N. Balcescuban is – noha kortársait messze megelőzve, elsőként fogalmazta meg, hogy a „nemzeti szabadság nem jöhet császári udvarokból, sem a császárok és zsarnokok kegyétől, hanem kizárólag az összes románok szoros összefogása, valamennyiük együttes és az összes népekkel közös felkelése útján...”¹⁶⁸ – ott kísért, még 1850-ben is, az Ausztria keretein belüli román nemzeti egység eszméje. Az erdélyi származású Ioan Maiorescu pedig a havasalföldi ideiglenes kormány képviselőjeként (1848 őszén) *hivatalosan* kéri a frankfurti német nemzetgyűlés támogatását a Moldván és Havasalföldön kívül Erdélyt, Bukovinát és Besszarábiát magába foglaló román királyság létrehozásához – az osztrák monarchián belül, s a német birodalom védnökségének elismerése mellett!¹⁶⁹

S bár az erdélyi román tanárok tevékenysége az 1850-es években tovább folytatódott, korántsem állítható, hogy a havasalföldi társadalom általunk bemutatott vezető rétegeiben a magyarellenes érzések és előítéletek – egyelőre – elmélyültek volna. A hangulatra legalább olyan jellemző a már említett „alapregény” szerzője, a görög (makedo-román?) származású N. Filimon (N. Papadonatu [1819–1865] állásfoglalása. A magyarsággal s a magyar kultúrával szembeni barátságos, megértő, előítéletmentes havasalföldi magatartásra kiváló példaként, amikor 1858-as dél-németországi és olaszországi körútja során Magyarországon és Pesten is átutazik, igen meleg hangon emlékezik meg tapasztalatairól s egy Kövesdy János nevezetű, románul jól beszélő, erdélyi magyarhoz fűződő barátságáról.¹⁷⁰ A két nép kapcsolatának viszont nem igen használt, hogy – mint egy 1855-ben keletkezett levél tanúsítja ¹⁷¹ – a két fejedelemséget 1854 és 1857 között megszálló osztrák csapatok magyar katonái nagyon rossz benyomást tettek a bukaresti lakosságra. A levél szerzője, a Klapkával élete végéig szívélyes kapcsolatban levő Ion Balaceanu szerint a bukarestiekben „oláhokat”, azaz ellenséget láttak, akiknek vissza lehet valamit fizetni az 1848–49-es erdélyi atrocitásokért.

Az előzmények ismeretében ezek után talán nem tekinthető teljesen váratlanoknak, hogy míg az erdélyiek általában elvetik a magyar–román megegyezést, s az „ausztró-dákoromanizmust” (I. Tóth Zoltán kifejezése) részéssítik előnyben, a havasalföldiek pedig ingadozó magatartást tanúsítanak, s többnyire várakozó álláspontra helyezkednek, addig a moldvai Mihail Kogalniceanu műveiben, fönmaradt parlamenti beszédeiben, illetve beszédtröredékeiben –

eddigyi ismereteink szerint – egyszer sem bukkan föl a Habsburg-birodalom kötelékében tető alá hozandó román egység gondolata. Ellenkezőleg, már 1837-es, ifjúkori nagy művében (*Histoire de la Valachie, de la Moldavie et des Valaques Transdanubiens*, Berlin 1837.) az „Ausztria jogara” alatt megvalósítandó, Havasalföldet, Moldvát, Szerbiát és Bulgáriát magába foglaló konföderáció eszméje ellen fordul, mivel mint írja: „... a dunai népek és az osztrákok közötti gyűlölet lehetetlenné teszi e tervet, és ha ez a protektorátus meg is valósulna, nem válna a mi javunkra...”¹⁷² S ellenszenvét csak növelik a moldvai osztrák okkupáció (1854–57) idején gyűjtött személyes tapasztalatai.

A magyarság iránt érzett eredendő rokonszenvét alighanem növelte, hogy a magyarországi jobbágyfelszabadítást több (moldvai) szempontból is modellnek tekintette. Parlamenti beszédeinek tanúsága szerint közel állt hozzá az érdekegyesítés magyar koncepciója. Elismerő hangon beszélt a magyar nemesség politikai érzékéről és hazafiságáról, s persze valószínűleg számolt a magyar törekvések korabeli európai presztizsével s esetleges sikerével is.

Ám, jóllehet a modern román állam születésének szinte minden fontos eseményénél ott bábáskodott, a magyar–román egyezkedések kimenetelébe alig volt beleszólása.

A külügyeket ugyanis a belső erőket kiegyensúlyozó, a (többségében havasalföldi) liberálisok és (főként moldvai) konzervatívok ellentétére építő, azokat – sőt, a liberális csoportokat is – egymás ellen sokáig ügyesen kijátszó Cuza¹⁷³ mindvégig személyesen irányította. Csupán egy-két bizalmasa tanácsát hallgatta meg. Ezek közé tartozott az 1860-as évek elején az erdélyi Mezőségről elszármazott, hajdani marosvásárhelyi „kancellista” (ügyvédbojtár), Alexandru Papiu Ilarian (1827–1877) is. A történetírás csaknem egyöntetű álláspontja szerint a magyar–román viszony és Erdély kérdésében ő hatott leginkább a moldvai köznemesi családból származó román uralkodó nézeteire.

Aránylag ritkábban idézett adat, hogy az 1848 kora tavaszán Iasiban csírájában elfojtott zendülés után a török hatóságok kezére adott s fogságukból 1848 májusában Erdélybe (főleg Brassóba) menekülő – „görögül és franciául beszélő”,¹⁷⁴ németül csupán értő – moldvai bojárok között az akkor mindössze huszonnyolc esztendőös leendő uralkodót, A. I. Cuzat is ott találjuk.¹⁷⁵ Társaival, köztük Alecu Russoval együtt ő is részt vett a május 15-i balázsfalvi román nagygyűlésen, s nem lehetetlen, hogy már ott megismerkedett az ugyancsak jelenlévő, a magyar–román együttműködést már akkoriban mereven elutasító ifjú Papiuval.

Papiu, bécsi és padovai tanulmányai befejeztével először Moldvában tevékenykedett, de úgy látszik, nem érezte igazán jól magát Iasi kifinomultabb, előkelőbb nagybojári légkörében. Hajdani tanárával és példaképével, a korán megöregedett, a moldvai viszonyokhoz jobban alkalmazkodó S. Barnutiával is szembekerült, így örömmel fogadta a havasalföldi Rosetti család ajánlatát: szegődjék el hozzájuk nevelőnek. Ez a választás rendkívül gyümölcsözőnek bizonyult. C. A. Rosetti ugyanis – „fanarióta”¹⁷⁶ nagybojár származása ellenére – nemcsak a (jórészt görög eredetű) havasalföldi (bukaresti és általában városi) kereskedőpolgárság egyik legtipikusabb képviselője és a bukaresti kereskedőtestület vezetője (staroste)¹⁷⁷ volt, hanem egyben a moldvai szemmel „szélsőséges” nézeteik miatt „vörösöknek” titulált havasalföldi liberálisok szó-

csövének, a *Romanul* című lapnak a főszerkesztője is. Papiu elképzelései ezáltal állandó fórumhoz jutottak.

– (Írt különben a *Nationalul*, a *Reforma*, valamint az Iasiban megjelenő *Tribuna Romana* és *Dacia* című lapokba is, hol I. P. Valerianu, hol Bucur, hol Ilariu P. Valerianu szignóval, hol saját nevén.) – Nézetei hosszú éveken át meghatározói a román liberalizmus legfontosabb sajtóorgánumának. Legalábbis a Kárpátokon-túli románság sorsával, azaz a magyar–román együttéléssel kapcsolatos kérdésekben.

A két férfi találkozása emellett szinte jelképesnek tekinthető, hiszen személyükben a havasalföldi és erdélyi román társadalomfejlődés és mentalitás (Ion Bratianu, illetve Simion Barnutiu mellett) talán két legtipikusabb képviselője fogott kezét egymással: mintegy realizálva az együttműködés régóta érlelődő s Moldva és Havasalföld egyesülése (1859. január 24.) után immár az ifjú román állam erejével is „megtámogatott” föltételeit.¹⁷⁸ Papiu személye ugyanis a központi hatalom legfőbb képviselőjének, Cuzanak a figyelmét is magára vonta. Először, még a két fejedelemség egységes adminisztrációjának kiépítése (1862) előtt, a moldvai állam jogtanácsosának nevezte ki,¹⁷⁹ majd 1860 nyaratól mind gyakrabban kérte ki véleményét Erdély kérdésében. Az „Erdélyi Iskola” eszméin fölnövő, az erdélyi feudális (rendi) viszonyokkal (a bomló magyar rendi hegemoniával s a magyar-szász kulturális fölényvel) végképp meghasonlott, 1848–49-es tragikus eseményei nyomán megkeményedett Papiu ugyanis 1860 januárjában terjedelmes memorandummal fordult a fejedelemhez.¹⁸⁰ Ebben összegezte az erdélyi román politikai gondolkodás csaknem minden eredményét, de Erdély sajátos viszonyaiban gyökerező elfogultságait is. Gondolatmenetének rekonstruálása és néhány jellemző részlet kiragadása ezért is hasznos lehet. Így legalább arra is mód nyílik, hogy a moldvai Kogalniceanu föntebbi fejtegetéseivel és egyáltalán gondolkodásmódjával egybevevessük őket.

Papiu gondolatainak talán az a legnagyobb tanulsága, hogy a magyar nemzeti törekvések (*maghariasmul*) és a polgárosodás követelményeit illetve esetleges következményeit összemosza, a kettőt azonosnak, s a román nemzet érdekeivel ellenkezőnek tekinti. Legalábbis ez derül ki abból, amit Széchenyi híres, 1825-ös akadémiai följajnlásával kapcsolatban írt: „...Soha és sehol nem volt egyetlen Akadémiának sem akkora jelentősége a nemzeti ügyre, mint a magyar Akadémiának. Ez az Akadémia, mely egyesítette az egész magyar értelmiséget a társadalom valamennyi osztályából, megfogalmazta a magyarizmus nagy tervét, vagyis azt a tervet, hogy először *elmagyarosítsanak* minden szlávot és minden románt, s aztán földet adjanak valamennyinek, és *mint magyarokat* részeltessék őket az ország minden jogában...”¹⁸¹

Ez az érvelés nagyon hasonlít mestere, Barnutiu 1848 májusában, Balázsfalván (Blaj) tartott beszédének gondolatmenetéhez, aki egyebek között kijelentette: „tudom, mit mondanak az unió patrónusai, vagyis, hogy az unió nemcsak nem veszi el senkitől a tulajdont, hanem ellenkezőleg, azokat is tulajdonossá akarja tenni, akik mostanáig nem voltak azok. Erre én megjegyzem, hogy a magyarok csak maguknak adnak tulajdont, akik úgy tesznek, mintha a románoknak adnák: mert abban az órában, amikor ki fogják hirdetni az uniót, eltörölvén a szolgaságot, ugyanakkor a nemzeteket is el fogják törölni, a magyaron kívül; csak az marad eleven és törvény előtti tulajdonos... ha a magyarok vissza

akarnák adni a tulajdont az igazi uraknak, miként dicsekednek vele, hogy megteszik, akkor először elismernék a nemzetek létét, akik velük élnek..., hanem a magyarok semmit sem akarnak tudni a többi nemzetről a magyaron kívül; tehát amikor úgy tesznek, hogy tulajdont adnak az egyéneknek, akkor valójában elveszik azt a nemzetektől és a magyar nemzetnek adományozzák...”¹⁸²

Az egyéni szabadságnál és a polgári tulajdonnál ezek szerint fontosabb a nemzet elismerése, a polgári nemzetté válás társadalmi és nemzeti oldala szembe kerül egymással, a feudális és polgári nemzet közötti átmenet érzékelése csaknem lehetetlen. Ezért az érvelésben ott bujkál a régi rendi világból örökölt félelem: most már nem csupán *egyese*k, a román jobbágytömegekből kiválók vesznek el a románság számára, (magyar) nemessé válva, hanem (polgári) földtulajdonosi minőségben *minden* román elveszti nemzetiségét. Adott tehát a súlyos dilemma: a polgári haladás táborában a forradalmi Magyarország mellé, vagy nemzeti mivoltuk remélt védelme érdekében a Habsburg-reakció oldalára álljanak-e.

Nagyjában-egészében ugyanezek a gondolati tisztázatlanságok és belőlük adódó következtetések találhatók Papiu további – ugyancsak Barnutiu szellemében írt – szavaiban: „Ma ismét nagy mozgalom van Ausztriában, különösen Magyarországon és Erdélyben ... A magyarok ismeretes energiájukkal megint küzdeni akarnak Nagy-Magyarországért, és mindenáron azt követelik, hogy a románok tüstént legyenek magyarok; nem akarnak tudni semmit Erdély önállóságáról, semmit a hárommilliónyi erdélyi román és a Tiszáig nyúló román vidékek egyenlőségéről és nemzeti önállóságáról... A magyarok jól tudják, hogy a románok nem szeretik a németeket, s ezért nem akarnak engedni állítólagos történelmi jogaikból. Viszont a németek is tudják, hogy a románok nem akarnak magyarokká válni, éppen ezért a német kabinet a magyarok valamennyi, a románokat elnyomó követelését teljesíti, biztosak lévén a németek abban, hogy ily módon bizonyára új harcot fognak provokálni a magyarok és románok között ... A legfőbb harc a magyarok és románok között nem csupán a román nemzetiség elismeréséért folyik, hanem emellett aztán még Erdélyért is. A magyarok nem akarnak tudni egy Erdély nélküli Magyarországról. A románok ellenben, nemcsak hogy nem akarják Erdélynek Magyarországgal való fúzióját, hanem a bánsági, bihari és máramarosi románok egyesítését követelik Erdéllyel, a Tiszáig... A magyarok attól félnek, hogyha Erdély Magyarországtól független lenne, akkor az ötszáz ezer erdélyi székely-magyar elenyészne a románok között, akik csupán Erdélyben egymillióan vannak. Ezenkívül attól is félnek a magyarok, hogyha Erdély Magyarországtól független maradna, másrészt pedig Magyarország elszakadna Ausztriától, akkor többé semmi sem gátolná meg Erdélyt, hogy akivel akar, például a Fejedelemségekkel egyesüljön ... Ami az erdélyi románokat illeti, ők éppúgy, mint 1848-ban, ma is tiltakoznak Erdélynek Magyarországgal való uniója ellen, mert Magyarországgal egyesülvén, teljesen elenyésznek, míg Erdélyben nagy számuknál fogva ők a helyzet urai... Másfelől a románok megértik azt is, hogy Erdély önállósága nem csupán az erdélyi románok különleges érdeke, hanem az összes román általános érdeke is ... Aztán meg Ausztriának sem érdeke Erdély és Magyarország egyesülése, mert ezáltal Magyarország nagyon megerősödne. De mindezek ellenére Ausztria, miként 1848-ban, úgy hiszen most is meg fogja engedni a magyaroknak Erdély unióját. És miért? Csak azzal a céllal, hogy a románokat most is a magyarok ellen uszítsa és örökös harcra kényszerítse, mint 1848-ban...”

Majd fölvezolja az általa elképzelt román állam jellemzőit: „Nemzeti tekintetben a románok ideális állama az egyik leghomogénebb lenne Európában. Lakói mind románok; valamennyien kompakt tömegben; mindnyájan ugyanazt a nyelvet beszélik, tájszólás nélkül; a Máramaros szélén élő román megérti a galaci vagy brailai román szavát... Erdélyben egymillió román van, akik között elszórva él mintegy kétszázezer német és szász és alig ötszázezer székely és magyar. A Bánságban, Biharban, Máramarosban a Tiszáig újra van valami másfélmillió román, az idegenek pedig hasonlíthatatlanul kevesebben. Igaz, hogy a magyarok és a szászok gazdagabbak és intelligensebbek is, mint a románok, másfelől viszont a románok túlnyomó számúak, s vitézség tekintetében sem mulják fölül a magyarok a románokat...”

Még érdekesebb és igen termékenynek bizonyuló az a gondolata, amelyet Erdély földrajzi, stratégiai helyzetéről és fontosságáról ír: „Erdély Dácia közepén emelkedik, mint valami igazi természetes vár, a legerősebb és legfontosabb. Középpontban lévén, természetes módon uralja a Bánság és Bihar síkságait a Tiszáig; uralja Moldva dombjait és völgyeit és Havasalföld mély lapályát. Aki ennek a stratégiai központnak, Erdélynek ura, az egy kis bölcsességgel a körülményekhez képest uralkodhatik a Tiszáig és a Fekete-tengerig... Aki tehát Erdély ura, az ura egyszersmind a román fejedelemség(ek)nek is...”

Végül az alábbi, axiómaszerű megállapításokkal összegezi eszmevetuttasait: „Az Egyesült Fejedelemségeknek Erdély nélkül nincs jövője Európában ... Erdély nélkül bizonytalan és kétséges a léte, mely addig fog tartani, míg az európai államok versengése és változó érdekei. Erdélynek a Fejedelemségekkel való egyesítése megmenthetné a Fejedelemségeket a haláltól, ... mind történelmi, mind nemzeti jogunk sokkal erősebb, mint a magyaroké: egy ilyen állam Európa érdekeinek is jobban meg felelne, mint a magyarok történelmi Magyarországa, mely magyarokból és horvátokból, szerbekből és szlovákokból, románokból és más népekből tevődne össze, vagyis ennyi heterogén elemből, amelyeknek egyetlen magyar államban való egyesítése valamiféle magyar Ausztriát eredményezne, mely minden pillanatban újra megzavarná Kelet-Európa nyugalmát.

Tudom, hogy beszélnek egy olyan Romániáról, mely a Kárpátoktól a Haemusig (a Balkán hegységig) terjedne. Csakhogy Bulgária szláv nyelvet beszél, s aztán meg, ez a Kárpátok és a Haemus közötti völgy sem a Kárpátok, sem Észak urai ellen nem tarthatná fenn magát. Erdély, és nem Bulgária a legszebb és legéletképesebb rész a román nemzet széttépett testéből...”¹⁸³

Ezzel az emlékirattal az egész problematika is új erőterbe került, hiszen most már nem egy egyszerű tanár terjesztette diákjai körében, hanem egy új állam tisztviselője fordult vele a hatalom letéteményeséhez, az uralkodóhoz. (Papiu hatását s jó kapcsolatukat mutatja, hogy Cuza a memorandumban megfogalmazott, itt nem részletezett tanácsait a lehetőségekhez mérten megvalósította, őt magát pedig 1862-ben a Semmitőszék ügyészévé, majd igazságügyminiszterré nevezte ki; e tisztségét 1863. október 12–1864. február 27. között töltötte be.) Az „erdélyi kérdés” nagy lépést tett tehát az „intézményesülés” útján. De hogy a formálódó nemzettudatban végül is milyen hely illeti majd meg, az korántsem volt még lezáró ügy. A nemzetközi helyzet alakulásán kívül, ha kisebb mértékben is, a magyar emigráció erőfeszítéseitől is függött. A tárgyalások, egyezkedések hatással lehettek alakulására, még ha az emigráció kísérletei maguk is az európai

politika mozgásait követték, erőviszonyait közvetítették. Viszont nagyon is valószínűnek látszik, hogy a történelmileg, szociológiailag különféle eredetű, jónéhány vonásukban eltérő, egyebek között időbelileg sem teljesen egybeeső havasalföldi, erdélyi és moldvai román társadalmi és ideológiai fejlődés és politikai gondolkodás szálai – az egységes román nemzettudat előlegezve – ezzel a memorandummal találkoztak – egyelőre a külpolitika síkján.

A XIX. század derekának román szempontból legfontosabb éveiben vagyunk tehát (1853–1866). Abban a mozgalmas másfél évtizedben, amikor Havasalföld és Moldva egyesülése a szerencsés külpolitikai konstelláció (krími háború, a cári birodalom balkáni előrenyomulásának megakadályozását célzó nagyhatalmi érdekek s érdekellentétek stb.) s nem utolsósorban e nemzedék erőfeszítése nyomán megvalósult. Az I. Alexandru Ioan néven uralkodó fejedelem családi nevééről „Cuza-korszaknak” nevezett hét esztendő (1859–1866) során már „csak” az unió tényét kellett a garantáló hatalmakkal elismertetni és az (1858. évi párizsi egyezmény által is előírt) társadalmi reformokat kellett végrehajtani. Ez azonban távolról sem volt egyszerű feladat.

Mert bár az alapföltételek részben adottak már a társadalmi és nemzeti célkitűzések megvalósításához, egyelőre sok még a bizonytalansági tényező is. Változatlanul hatnak a régi erők, beidegződések, s a kétségtelenül előremutató folyamatok is rendkívül ellentmondásosak. Hiszen csupán az ötvenes évek közepe táján dőlt el egyáltalán, hogy a román nemzeti célokat végül is sikerül a nyugati hatalmi érdekekhez kapcsolni. Így nem csoda, hogy némelyek várakozó álláspontra helyezkedtek, és – apáik, nagyapáik példáját követve – török szolgálatba léptek. A „negyvenyolcas nemzedék” idősebb tagja és tanítómestere, I. Heliade-Radulescu, 1853–54-ben Omer pasa táborában volt, s fiatalabb emigráns társai megrökönyödésére Heliade bejként török egyenruhát öltött magára.¹⁸⁴ Ion Ghica még tovább ment: 1848 és 1858 között a török birodalomban tartózkodott, s 1854–1858 között Számosz szigetének bégje (kormányzója) volt. Még barátai is éltek a gyanúperrel, hogy tisztségét, miként ősei a dragomán posztját (a Ghica csa-lád több fejedelmet is adott Moldvának és Havasalföldnek!), a havasalföldi (vagy moldvai) trón megszerzésére akarta fölhasználni. S amikor, csaknem tizenegy év után, mint az egykorú forrás mondja: „hatalmasan és erősen” hazatért, magával hozta – G. Zane román történész szavaival – „nagy tapasztalatát, melyet a bizánci diplomácia kifinomult iskolájában szerzett, s amelynek nagyrabecsült emlékéit tartalmaz életének végéig őrizni fogja”.¹⁸⁵

Maga Cuza, a leendő uralkodó helyzete is érdekes, hiszen egy időben a rossz emlékezetű moldvai kajmakám (helytartó), a fanarióta görög Nicolae Vogoridi¹⁸⁶ (Vogorides, 1857 március–1858 október) környezetéhez tartozott. Vogoridi kinevezte adjutánsának, s rekord idő – tíz nap – alatt hadnagyból őrnaggyá léptette elő. A tehetséges, karakán fiatalember megnyerésének szándékán kívül ehhez nyilván az is hozzájárult, hogy a család bizalmasának tekintették, s görögösen Cuzachinak szólították. S még későbbi, látványos szakításuk is Cuza jövőjét egyengette, neve ettől vált szélesebb körben ismertté, s nagyban hozzájárult fejedelemmé választásához.¹⁸⁷

Ebben a cseppfolyós hatalmpolitikai helyzetben és a vázolt társadalomtörténeti folyamatok közepette érthető, hogy a Cuza-korszak, különösen első éveiben, egyelőre nem is annyira jellegében, mint inkább eredményeiben külön-

bözik a régítől. „Bár igazságtalan lenne elhallgatni vagy tagadni – állapítja meg Canini későbbi visszaemlékezéseiben –, hogy javulás, lassú fejlődés van Romániában, sőt még az erkölcsökben is a jobbulás néhány jele tapasztalható”.¹⁸⁸ A régi hagyományokat követve azonban Cuza, akárcsak elődei, a „honi fejedelmek”, szükség esetén továbbra is igénybe veszi a fanarióták gazdasági, családi és politikai kapcsolatait.¹⁸⁹ Ennek megfelelően diplomáciája is végeredményben az előző rezsim örököse. Legsikeresebb diplomatája, konstantinápolyi megbízottja – Costache Negri – lényegében a korábbi kaptika (a fejedelem képviselője a Fényes Portánál) funkcióját gyakorolja. A célkitűzések megváltoztak, kiterjedtek, a módszerek viszont – nagyjában-egészében – maradtak.

A politikai helyzet bonyolultságát mutatja a görög kolostorok ügye. Amikor nagy diplomáciai vihart kavartva Cuza 1863 végén bejelentette államosításukat, a lappangó – s továbbra is ellentmondásos – görögellenes érzések ismét föllobbantak. Ennek ellenhatásaként a görög szerzetesek még a fejedelem meggyilkoltatását is fontolóra vették.¹⁹⁰ 1864-es konstantinápolyi látogatása során viszont a pátriárka ünnepélyesen fölkente, elismerte fejedelemnek, Fanar lakosságáig pedig meleg rokonszenvtetéssel fogadta.¹⁹¹

A „negyvennyolcas nemzedék” is Cuza idejében élte virágkorát. A hozzáférhető levéltári források (parlamentari képviselők, pártcsoporthozások névsora stb.) szerint – az előzőekben vázolt folyamatoknak megfelelően – igen sok volt közöttük a görög vagy görögös nevű. Ha netán már román nevet viseltek is, vagy apai ágon román származásúak voltak, a görög rokonság sok esetben kimutatható, például a következőknél: Ion Ghica¹⁹² (1816–1897), I. H. Radulescu (1802–1872), Costache Negri (1812–1876), Ion Balaceanu (1828–1914), C. A. Rosetti (1816–1885), az Alecsandri fivérek (Vasile: 1821–1890, Ion: 1826–1884), C. Boliac (1813–1881), A. I. Cuza (1820–1873) stb. A nemzedékből talán legjobban kiemelkedő N. Balcescu (1819–1852) is előbb tanult meg görögül írni-olvasni egy archimandritától, mint anyanyelvén, s újkörög nyelvből kiváló érdemjegyet szerzett. Ugyancsak jó (jeles) került görögéből Vasile Alecsandri bizonyítványába is. Sőt, még a fölkészültségében, szellemiségében külön szint és színvonalat képviselő M. Kogalniceanu (1817–1891) is – aki tanulmányai jó részét Berlinben végezte (1835–1838) – görögös műveltségű volt, olyannyira, hogy diáktársai, bizonyára nem véletlenül, *der schwartze Griechenek* hívták.¹⁹³ Az önálló román államiság megteremtéséért majd intézményrendszerének megszilárdításáért oly sokat és eredményesen fáradozó – szintén Párizst járt – Bratianu testvérpár (Dumitru: 1818–1892, Ion: 1821–1891) apja, Dinca (Constantin) Bratianu, viszont mintha csak Filimon alapregényének lapjairól lépett volna le: még a nevük is azonos (*Dinu Paturica*) – ez egyaránt lehet véletlen egybeesés és (*inkább*) tipikus karrier.

Ez a nemzedék intézte a zsenge román állam kül- és belügyeit.¹⁹⁴ Ők töltötték be a legfontosabb posztokat. Jórészt rajtuk állt vagy bukott az önálló román államiság jövője. Kevés kivétellel valamennyiükről elmondható, hogy „született” diplomata volt. Nem állítjuk, hogy a származásnak eleve mindent meghatározó jelentősége van a képességek és tulajdonságok milyenségében és minőségében. Az viszont az ő példájukkal is valószínűsíthető, hogy a lényegileg hasonló körülmények (és az előző generációk által szerzett tapasztalatok átadása) bizonyos gondolkodás- és magatartásformákat újratermelhetnek, s elősegíthetik, hogy régi

hagyományok szívósan továbbéljenek.¹⁹⁵ E nemzedék ősei megszokták a nehéz föltételeket. Tudták, hogy a szultáni vagy a nagyvezíri kegy szeszélyes, az intrikák¹⁹⁶ viszont mindennaposak, a hoszpodárok pedig nem mindig töltik ki kialakított hivatali idejüket. S ez, a fejedelemségekben később is általános állandó lét- és vagyonbizonytalansággal tetézve a politikai érzéket egyenesen létkérdéssé növelte.¹⁹⁷ A fejével játszott az, aki hibázott, vagy nem volt jártas a csel-szövésekben.¹⁹⁸

Mit jelent mindez? Azt, hogy ennek a valóban nagy nemzedéknek a tagjai a fejedelemségekbeli társadalomfejlődés és politikatörténet következményeként úgy lettek európeérek, úgy sajátították el a nyugat-európai műveltséget, nyelveket, úgy illeszkedtek koruk követelményeihez, hogy közben régebbi beidegződéseiket is megőrizték: átmentették őseik diplomáciai kifinomultságát, kitar-tását, rátermettségét. Mindez egyfajta kétarcúságot eredményezett, amit nyugat-és közép-európai szemmel (beállítódással) nemigen lehetett követni, s nem-egyszer félreértésekre, túlzott reményekre, téves következtetésekre teremtett alkalmat. Vagy – azok részéről, akik ismerni vélték – tápot adott az előítéletes gondolkodásra, rosszhiszemű általánosításokra. [Ilt meg kell jegyeznünk, hogy e je-lenségre az erdélyi románság Havasalföldre került képviselői is nagyjából hason-lóan reagáltak. A levelezésükben, utijegyzeteikben (második nemzedékük, pél-dául Slavici műveiben) előforduló *bizantinus* jelző erre utal, mint ahogy fordítva, valószínűleg az sem tekinthető véletlennek, hogy a „regáti” (fejedelemségekbeli) gondolkodás alaposnak, jószándékúnak, megbízhatónak, de „pedánsnak”, némiképp merevnek és (ezért) kissé nevetségesnek tartja a Kárpátokon túlról érkezett román értelmiséget. Épp azt a hajlékonyságot, kifinomultságot, rugal-masságot hiányolja belőle, melynek túlzásait, vadhajtságait (*a bizantinusságot*) amazok a havasalföldieknek fölhánytorgatják.¹⁹⁹]

Az elmondottakból talán nyilvánvaló: az éppenhogy létrejött, súlyos belső-és szervezeti gondokkal küszködő Cuza-féle államalakulat diplomáciáját – melyben, egyelőre tanácsadói minőségben, ott vannak már az erdélyi románság képviselői is – korántsem lehet valamiféle kezdetleges képződménynek tekinteni. Sokkal közelebb járunk a valósághoz, ha megállapítjuk: a magyar emigráció Ha-vasalföldön és Moldvában tartózkodó tárgyalóképes tagjai, megbízottai lényegében a „bizánci politikai iskola” kései, európaizálódott képviselőivel kerültek szembe, hogy a magyar–román együttélést újabb hosszú időszakra meghatározó alapkérdésekben megpróbáljanak egyezsége jutni.

Jegyzetek

1. Az utóbbi években megjelent művek közül fontos elméleti fogódzkodót kínál a kérdéskör megítéléséhez, jóllehet román vonatkozásait nem érinti Szűcs Jenő: Vázlat Európa há-rom történeti régiójáról, (Bp. 1983.) c. tanulmánya, mely a HARMATTAN kiadó Domaines danubiens sorozatában 1985. óta franciául is olvasható. L. még Szűcs Jenő–Hanák Péter: Európa régiói a történelemben, Bp. 1986., és Vitányi Iván: Az „Euró-pa paradigma”, Bp. 1986. A legújabb román „megközelítések” közül igen figyelemre méltó, bár vitatható konklúziókra jutó mű Ilie Badescu: Sincronism european si cultura critica romaneasca. Contributii de sociologie istorica privind cultura moderna roma-neasca, (Bucuresti, 1984.) c. könyve.

2. L. újabban Trócsányi Zsolt összegezését a szerző „A románok története a XVIII. sz. elejétől 1821-ig” c. kéziratos tanulmányában.
3. A román agrárviszonyok máig megkerülhetetlen összefoglalását adja Niederhauser Emil klasszikusnak számító monográfiája: *A jobbágyszabadtartás Kelet-Európában*, Bp. 1962., 242–272. (a továbbiakban: Niederhauser); fontos új adalékokat és kiegészítéseket tartalmaz Miskolczy Ambrus: „A forradalmak és a reformok kora a román nép történetében” c. egyelőre kiadatlan tanulmánya.
4. Vö.: Niederhauser 242–243., 250.
5. Zane, G.: *Economia Principatelor Romane in perioada 1775–1831*, in.: Zane, G.: *Studii*, Buc. 1980., 38.
6. A lengyel hatásra ld.: Garabet Ibraileanu: *Spiritual critic in cultura romaneasca*, Iasi, 1970. (II. kiadás); D. V. Barnoschi: *Originile democratiei romane*, Iasi, 1922., 31–37.; Makkai László: *Magyar-román közös múlt*, Bp. 1948., 34. (a továbbiakban: Makkai)
7. Vö.: Mikecs László: *Csángók*, Bp. é.n. (1941), különösen 158–159., 178.; Elekes Lajos: *A román fejlődés alapvetése*, Századok, 1940., 283–313., 361–404.; Makkai 40–45.; Nyelvi következményeit I. Tamás Lajos: *A román nyelv magyar kölcsönszavainak művelődéstörténeti jelentősége*, in.: Deér-Gáldi: *Magyarok és románok*, II. köt. Bp. 1944., 337–383.
8. Vö.: Gáldi L.: *XVIII. sz.-i humanizmusunk és a románság*, Bp. 1940., 43–46–53.; Újabban, egyébként igen logikusan, egy neves román történész, a moldvai őshonos (autochton) bojári rétegek önmagára eszmélését, rendi tudatának kibontakozását a lengyel és a magyar (erdélyi) nemesség példáján kívül az eredetileg többnyire nem nemesi eredetű, de a fanarióta fejedelmek kegyelméből magas hivatalokba jutó s utóbb „nemesített” görög-levantei (gyakran epiruszi) jövevények kihívásának tulajdonítja. Ld.: Andrei Pippidi: *Traditia politica bizantina in tarile romane in secolele XVI–XVIII*. Buc. 1983., 111. Itt kell megjegyeznünk, hogy Moldvában, ráadásul (földrajzi fekvéséből következően) az ukrán és orosz (pravoszláv) hatás is egyre nagyobb mértékben érvényesült, s ez nem egy vonásában más volt, mint a konstantinápolyi ugyancsak ortodox mezbe öltöztetett, Havasalföldön fokozatosan (s inkább) tért nyerő görög-bizantin szellemiség. Vö.: Nagy Béla: *Dimitrie Eustatievici (1730?–1796?) élete és munkássága*, Kézirat, 45–66., 88., 251.; D. Russo: *Studii istorice greco-romane*, Buc. 1939., I. 10–11.
9. A moldvai társadalom rendi jellegű vonásaira már Makkai László is fölhívta a figyelmet: Makkai 256. A magyar (erdélyi) – moldvai kapcsolatok rövid, de igen alapos összefoglalását adja legújabbban Benda Kálmán: *A moldvai magyarok (csángók) a XVI–XVII. században c. tanulmánya*. In.: Benda Kálmán: *Moldvai Csángó-Magyar Okmánytár, 1467–1706, I–II*. Bp. 1989.; *Paleologu, Alexandru: Spiritual si litera*, Buc. 1970., 10–11.; l. legújabbban Trócsányi idézett összefoglalóját is.
10. D. Berindei: *Orasul Bucuresti resedinta ai capitala a Tarii Romanesti*, Buc. 1963.; 48.
11. A bérlők és a kasznárok többsége pedig akárcsak uraik, görög vagy egyéb balkáni-levantei jövevény. Vö.: St. Ionescu: *Bucuresti in vremea fanariotilor*, Cluj, 1974., 66.
12. A bérleti rendszerről s a két fejedelemségbeli agrárrendszer további különbségeinek plasztikusan tömör leírását nyújtja Miskolczy idézett kézirata. Előzményeihez l. még Trócsányi i.m.
13. A nyugat felé nyitottabb havasalföldi állapotok, „politikussabb” szellemi légkör, valamint a francia liberalizmus erőteljes hatásának tömör elemzését adja – a moldvai viszonyokkal is egybevetve – Eugen Lovinescu: *Istoria civilizatiei romane moderne*, Buc. 1972., (II. kiadás) 133–137. (a továbbiakban: Lovinescu); *Nyelvi következményeit I. Tamás i.m. 362., 377–378.*
14. *Istoria populului roman* (Szerkesztette A. Otetea; a továbbiakban: Otetea), Bucuresti, 1970., 181.

15. C. C. Giurescu: *Istoria romanilor*, III. Bucuresti, 1942., 226. (a továbbiakban: Giurescu); Otetea: 182.
16. A. D. Xenopol: *Istoria romanilor din Dacia Traiana*, 5. (Epoca fanariotilor), Iasi, 1892., 518–519., 536., 539., 666. (a továbbiakban: Xenopol); Giurescu: 225.; D. Onciul: *Din istoria Romaniei*, Buc. 1914., 88. (a továbbiakban: Onciul).
17. Pompiliu Eliade: *Influenta franceza asupra spiritului public in Romania*, Bucuresti, 1982., 77., 117. (a továbbiakban: P. Eliade) Ezt az értesülést azonban Xenopol: *Istoria Romanilor din Dacia Traiana* (III. kiadás) VI. köt. Buc. é.n., 32. (102. jegyzet) cáfolja.
18. I. H. Radulescu: *Opere I.*, Buc. 1939., (D. Popovici előszava) 21–22. (a továbbiakban: I. H. Radulescu); Zirkuli P.: *A román felvilágosodás, Kézirat* (a továbbiakban: Zirkuli); Ez a gondolat a „Hetéria” (Hateireia) mozgalom célkitűzései között is megtalálható. Vö.: Jancsó Benedek: *A román nemzeti és jelenlegi állapota*, II. köt., Bp. 1899., 341. I. újabban: Mircea T. Radu: *T. Vladimirescu si revolutia din Tara Romaneasca*, Craiova, 1978., 368–370., 555.
19. P. Eliade 95.
20. Belia György: *A román irodalom története, Kézirat*
21. L. Saineanu: *Influenta orientala asupra limbei si culturai romanesti*, Buc. 1900., LXXVI–LXXVII. (a továbbiakban: Saineanu)
22. Veress Sándor: *Románia története, Kézirat MTA Könyvtára, Kézirattár (Ms 40.491/7) 40.fol.* (A továbbiakban: Veress)
23. Cornelia Papacostea Danielopolu: *Intellectualii romani din Principate si cultura greaca 1821–1859.*, Buc. 1979., 7. (a továbbiakban: Danielopolu); *A fanarióta kor igen érzéketlen – és forrásértékű – összefoglalását adja A. Ubicini: Provinces d’origine roumaine. Valachie, Moldavie, Bukovine, Transylvanie, Bessarabie. "L’Univers, Histoire et description de tous les peuples. Provinces danubiennes et roumaines", Paris, é.n., (1856) c. kötet, II. rész, 86–130. lapjain; L. még Trócsányi i.m.*
24. P. Eliade 32–35.
25. P. Eliade 76–77.; *A görög (és szerb) szerzetesek és írástudók (majd kereskedők s leendő „bojárok”) bevándorlásának s megtelepedésének folyamatára l. még: A. Pippidi: Traditia politica bizantina in tarile romane in secolele XVI–XVIII.*, Buc. 1938., 53–56.
26. Veress 40. fol.
27. E. Stanescu: *Préphanariotes et Phanariotes dans la vision de la société roumaine des XVIIe–XVIIIe siècles*, in.: *Symposium „L’époque phanariote” Thessaloniki, 1974.*, 347–358.; Vö.: A. Pippidi: *Hommes et idées du Sud-Est Européen a l’aube de l’age moderne*, Bucuresti–Paris, 1980., 342–343., és u.ő.: *Traditia politica 215–217.* l. még Trócsányi i.m.
28. Jancsó szerint a nagybirtokosok és főbb tisztviselők Olténiában többnyire görögök még 1820 táján is. Ld.: Jancsó 339., Zirkuli u.o. – *A vel camaras* általában görög eredetűre vonatkozó értesülésért Andrei Pippidinek tartozom köszönettel. Dan Berindei kutatásai viszont nem támasztják alá, hogy a fanarióta korszakban a vistier tisztségét görögök töltötték volna be. (D. Berindei szíves közlése) Egy másik román történész úgy tudja, hogy ellenkezőleg, a főtárnokmesteri tisztséget a fanarióta korban inkább moldvai és havasalföldi román bojárok kapták, akik jobban ismerték az adóbehajtás módját. (St. Ionescu: *Bucurestii in vremea fanariotilor*, Cluj, 1974., 64.)
29. Calinescu 128.; *A görögység újabb és újabb hullámairól és a görög származású fejedelemségekbeli értelmiségiek és politikusok tevékenységéről l. még Xenopol 53.; Danielopolu 27–29., 32–35., 103–105.*
30. Xenopol 528–529., 610., 627., 652–658., 661–663.; Onciul 92.; N. Cartojan: *Cartile populare in literatura II. köt.* Buc. 1938., 10.; Zirkuli Péter: *A felvilágosodás kora a dunai fejedelemségekben*, in.: Zirkuli: *Találkozások*, Bp. 1988., 23.

31. Vö.: Dictionarul limbii romana moderne, Buc. 1958., 673.; Mic dictionar enciclopedic, Buc. 1972., 761., illetve: Ariadna Camariano: Spiritul revolutionar francez si Voltaire in limba greaca si romana, Buc, 1946., 73.; Xenopol 539.; Gáldi–Makkai 179., 239.; Zirkuli uo.
32. L. Alecu Vacarescu esetét, Cornea 63., 140–141.; Zirkuli uo., valamint Zirkuli Péter: Találkozások, 23–24., 26.
33. Calinescu 67., 70–71., 91.; Ist. lit.rom II., 1968., 12–13.; A. Dutu: Sinteza si originalitate in cultura romana, Buc. 1972., 101–102.
34. A szinte szétválaszthatatlanul összefonódó görög–francia hatáshoz l. még A. Camariano: Spiritul revolutionar francez si Voltaire in limba greaca si romana, Buc. 1946.
35. Azaz kezdetét veszi az elgörögösödött román bojártság „elfranciasodása”. Vö.: I. Masoff: Teatrul romanesc, I. köt. Buc. 1961., 73.; Danielopolu 23.; Xenopol 669–671., 673.; Gáldi–Makkai 278. L. még P. Eliade (különösen 116–145. és 161–227.)
36. P. Eliade 141–144.
37. P. Eliade 152–153., 156–157. Zeltuhin, Oroszország teljhatalmú megbízottja a két fejedelemségben például kertelés nélkül azt kérdi a havaselvi bojáróktól: „Vajon mikor fogjátok ezeket az undorító török rabszolgáruhákat a civilizált népek öltözékére cserélni? Mikor szabadultok meg rút szakállatoktól?” D. Berindei: Orasul Bucuresti ... 188. Az orosz tisztikar „civilizáló” szerepéhez az elhúzódo hadjáratokon kívül két másik tény is hozzájárult. Az egyik az, hogy a cár legfőbb tábornokainak engedélyezte, hogy asszonyaikat magukkal vigyék, a másik a havaselvi és moldvai bojárok „hajlandósága”, szabadosabb életstílusa. Így például csak 1849–50-ben több mint százötven bukaresti bojárasszony kötött házasságot orosz tisztekkal s követte férjét Oroszországba (s bizonyára nem oroszul, hanem franciául társalogtak – hiszen egy korabeli magyar szemtanu is megerősíti, hogy „az orosz tisztek .. nem tudnak románul”. Az már más lapra tartozik, hogy e frigyek gyakorta nem voltak hosszú életűek. Ugyanez a jelentés ugyanis arról is beszámol, hogy sokan szakítottak urukkal, annyira rosszul bántak velük. L. H. Narty-Czajkának (Sadyk pasa), Bukarest 1850. aug. 23., Czartoryski Múzeum Levéltára, Krakkó. 5430.
38. Az idézet pontos szövege egyébként az alábbi: „Aussi peut-on affirmer, que dans aucun pays situé a l’Est d l’Europe, on cultive notre langue avec plus de succes qu’en Moldavie”. Huber–Molé, Yassy (Iasi) 23 mars 1838. In.: Hurmuzaki, Documente, vol. XVII., 693.
39. Xenopol 664., 674., 676.; Gáldi László: Les mots d’origine neo-grecque en roumain a l’époque des phanariotes, Bp. 1939., 24., (a továbbiakban: Gáldi)
40. Nyelvészeti vonatkozásait, különös tekintettel a görög–román kétnyelvűségre s a román nyelv máig megőrzött görög elemeire, de az egész fanarióta-kor történetére is l. Gáldi
41. N. Camariano: Sur l’activité de la „Société littéraire gréco-dacique” de Bucarest, 1810–1812, in.: Revue des études sud-est européennes, VI. (1968) Nr.1., 39–54.
42. V. A. Urechia véleményét l. Xenopol: Ist. rom. X. 214.
43. Vö.: V. Maciu: Caracterul miscarii lui Tudor Vladimirescu, in.: De la Tudor Vladimirescu la rascoala din 1807, Craiova, 1973., 9–37. L. újabban Miskolczy idézett összefoglalását is.
44. Xenopol 458–491.; Otetea 221–231.; Radu R. N. Florescu: The struggle against Russia in the Roumanian Principalities, 1821–1854 (IV. fejezet), in.: Acta Historica toms II., Roma, 1962.
45. Szállóigévé vált verssorai: – „Örökségül hagyom rátok /Ti Vacarescu-unokák: / a román nyelvet ápoljátok / És szeressétek a hazát” – (Szemlér Ferenc fordítása) – egyetlen kézikönyvből sem hiányoznak.

46. Ion Lungu román irodalomtörténész szerint unokaöccse, Iancu Vacarescu is vele tartott; Ion Lungu: *Scoala ardeleana*, Buc. 1978., 235. Ezt az adatot azonban más források, például Andrei Otetea alapvetőnek számító monográfiája (Tudor Vladimirescu si revolutia din 1821. Buc. 1971.) nem erősítik meg.
47. A korszak egyik meghatározó személyisége Chesarie Rimnici püspök és írástudó, 1825. ápr. 5-én így fohászkodik e sorsfordító hónapokra emlékezve: „Ó te év, az Úrnak 1821-ik esztendeje! Bár megjelenéssel te valóban keserűséget is okoztál a Románoknak, de hirtelen ébresztőt is fújtál... Ezért minden emberi lény, akiben román lélek rejlik, köteles neked szentelni élete legszebb perceit”, idézi E. Virtosu: Tudor Vladimirescu. – *Glose, fapte si documente noi*, Buc. 1927. 5.
48. A. Pippidi: Fanariotii – mituri si realitati, in.: *Romania literara*. XIV. évf. 25. sz., 1981. jún. 18., 19.
49. M. Iorgulescu: Firescul ca exceptie, Buc. 1979., 8–9. A fanarióta-kor máig sokban érvényes mérlegét Xenopol vonta meg: *Ist. rom. in. Dacia Traiana*, X. köt. 93–229., 273–303.
50. A. Otetea: Tudor Vladimirescu si rev. din 1821., 9.
51. I. H. Radulescu 3.
52. N. Adaniloaie: Boierii si rascoala condusa de Tudor Vladimirescu, Buc. 1956., 52.
53. Danielopolu 36–37.; Galinescu 233., 253.; I. H. Radulescu 3–5.
54. I. H. Radulescu 4.; Giurescu: Contributiuni ... 56–57.
55. Trócsányi i.m., Vö.: Xenopol i.m. X. 151–155.
56. Igaz, erre is akad példa, l. például Miskolczy i.m.
57. Vö.: Rosetti: Pentru ce s’au rasculat taranii, 262–264.
58. D. Ralet: Suvenire si impresii de calatorie, Buc. 1979., 22.
59. Az arumén (aroman, macedo-román, cincár, kuco-vlach) bevándorlásnak különösen nagy lökést adott, hogy a XVIII. sz. végén növekedtek a török hatóságok visszaélései a birodalom balkáni tartományaiban (pl. a harács növelés), egyik központi településüket az Észak-Epirusz területén fekvő Moscopole-t pedig két ízben is, 1769-ben és 1788-ban pusztító (albán-) török támadás érte az 1768-ban, ill. 1788-ban kitörő orosz-török háborúk következményeként. Vö.: N. Iorga: *Ist. comertului romanesc. Epoca mai noua*. Buc. 1925., 133., Trócsányi i.m. és Giurescu 425–430.
60. A heterogén fejedelemségekbeli polgári érdekű középrétegekre l. még Calinescu: I. E. Radulescu si scoala sa, Buc. 1966., 5; Cornea 43.; Lupas 199.; A. Otetea: *Ist. Romaniei III.*, Buc. 1964., 603.; Iorga: *Ist. romanilor in chipuri si icoane*, Craiova, 1921., 245., 266.; l. még M. Kogalniceanu 1857. nov. 12-i parlamenti beszédét, mely szerint a középosztály, az, amelyről Sieyes azt mondta, hogy egy nemzetben a minden kell legyen, teljességgel hiányzik, különösen Moldvában, ha pedig van (orvos s különösen kereskedő), az idegenek közül kerül ki. Kogalniceanu: *Discursuri parlamentare in epoca Unirii*, Buc. 1959., 37–38. és *Texte social-politice alese*, Buc. 1967., 192–193.
61. A moldvai zsidóság helyzetére és körülményeire l. még. V. Alecsandri: Iorgu de la Sadagura c. színművét, ahol a korabeli (1830-as, 40-es évek) moldvai társadalom jellegzetes figurái között felbukkan a zsidó uzsorás és a német „polgár” (orvos, mérnök stb.) Érdekes, hogy a román népnyelv az „európai ruhát” viselőt „Neamtule” (német!) néven ismerte, egyebek között Gh. Lazari is így nevezte. Vö.: Gh. M. Stancu: *Gheorghe Lazar – pedagog national*, Brasov, 1936., 136.
62. L. a „Gazeta de Moldavia” 1850. márc. 9-i számát.
63. Ld.: Ion Ghica: *Scrisori catre V. Alecsandri*, Buc. 1976. („Ioan Cimpineanu”) 321.; Vö.: Xenopol: *Ist. partidelor politice in Romania. Dela orogini pana la 1866*, Buc. 1910., 171. A két moldvai bojári osztály (réteg) elkülönülésére l. Bamoschi 20–23., 28–29., 304–305.

64. Bevezetés (A Dacia Literara c. folyóirathoz), Iasi, 1840. január 30. Mihail Kogalniceanu: Texte social-politica alese (Válogatott társadalmi-politikai szövegek). Buc. 1967., 100.
65. Uo. 107.
66. Vö.: Filitti, Ioan C.: Domniile romane sub Regulamentul Organic 1834–1848, Buc. 1915., 636–641.
67. Vö.: Filitti i.m. 253., 262., 408.; Rosetti: Pentru ce s’au rasculat taranii, 262–264., 433–435.; St. Zeletin: Burghezia romana. Orogina si rolul ei istoric, Buc. é.n. (1925) 52., 56–57.
68. Xenopol: Ist.rom. din Dacia Traiana, XI. Buc. é.n. (1930), 95–124.; Otetea, Andrei: Insemnatarea istorica a Unirii, Studii, 1959. 1. sz. 29., Vö.: u.ő. Geneza Regulamentului Organic, in.: A. Otetea: Scrieri istorice, Cluj-Napoca, 1980., 229., 238–240.; Gheorghe Platon: Geneza revolutiei romane de la 1848, Iasi, 1980., 77–82.
69. Platon 80.
70. Vö.: P. Eliade 151–152.; Gáldi–Makkai 236–237., 258., 268.
71. Vö.: Miskolczy A.: A román nemzeti egység kérdése és az 1840-es havasalföldi forradalmi mozgalom, Századok, 1973. 2. sz. 412.
72. Lovinescu i.m. 97., 99. Értelemszerűen nem csak az orosz befolyás, hanem az utóbb ezzel összefonódó „fanarióta” örökség ellen. Vö.: P. Eliade 299.
73. Vö.: Barabás Miklós önéletrajza 70.
74. Az első, „plebejus” származású havasalföldi ifjak (E. Poteca, I. Pandeli, C. Moroiu, S. Marcovici) egy itáliai kitérő után 1823-ban érkeznek Párizsba. L. D. Berindei: Legaturi si convergente romano-franceze, Revista De Istoire, 1979 - 3., 406.
75. A. Otetea: La révolution de 1848 et les paysans roumains, Revue d’Histoire Compaère, 1948, n:1., 22–23.
76. Pl. Dimitrie Bolintineanu (1819–1872), a havasalföldi hazafias költészet egyik jelentős képviselője, aki apai ágon aromán (makedo-román). Vö.: Calinescu 215.; Scriitori romani, Buc. 1978., 87. és a román (havasalföldi) liberalizmus vezéralakja: Nicolae Balcescu (1819–1852). L. I. Tóth Zoltán azonos című tanulmányát a Magyarok és románok c. kötetben (Bp. 1966) 293.
77. Olyannyira, hogy némelyek közülük anyanyelvüket is elfelejtették (P. Eliade: Histoire de l’esprit public en Roumanie au dix-neuvieme siecle, I. Paris, 1905., 263) és hogy ez a veszély valóban fennállt, jó példa, hogy egyikük, a havasalföldi Constantin Brailoiu román könyveket kért apjától, „hogy a nyelvet el ne felejtse” (Xenopol i.m. XI. 219.). Így nem egészen véletlen, hogy N. Iorga moldvai származású, konzervatív román történész, a romániai népnemzeti irányzat egyik vezéralakja, saját személyes – végsősoron a havasalfölditől több vonatkozásban eltérő társadalom-szerkezet és – fejlődésre visszavezethető – ellenszenvének is hangot adva, egy 1906. márc. 13-i konferencián a zömében inkább havasalföldi (és láttuk: jórészt görög) eredetű ún. negyvennyolcas nemzedékről a következőképpen nyilatkozott: „Azok az urak visszatértek Párizsból, tökéletesen beszéltek franciául, tökéletesen írtak franciául, ismerték Párizs valamennyi nagy és kis utcáját, ismerték valamennyi intézményét és a korabeli párizsi élet minden pletykáját. Büszkén tértek vissza, lenézték szüleiket, lenézték őseiket, lenézték a román föld barbár parasztságát... Azzal a gondolattal jöttek be az országba, hogy fölemeljék a háromszínű zászlót (trikolorot), mely ilyen körülmények között csupán egy rongydarab lehetett, és föl-emelték rongydarabjukat, köréje gyűjtötték az embereket három idegen szót kiáltva, melyeket a tömeg nem értett: szabadság, testvériség, egyenlőség. Helyettük régi román szavakat kellett volna hallaniok: emberség és igazság.” Idézi Lovinescu 130.; Vö.: P. Eliade 295!
78. P. Eliade: Histoire de l’esprit public, I. 261., 263.

79. Eredeti helye: Hurmuzaki: Documente, XVII. 693–694. Idézi Lovinescu 137.; Vö.: Gáldi–Makkai 332.
80. Az újjörög nyelvnek a román nyelvfejlődésre gyakorolt erős hatásának – a jelenség társadalomtörténeti összefüggésével együtt – érdekes monográfiát szentelt Elisabeth Close: *The development of Modern Rumanian. Linguistic Theory and Practice in Muntenia 1821–1838*, Oxford University Press, 1974.
81. Xenopol: *Istoria partidelor politice*, 259–260.
82. Aurélie Ghika (de Soubiran): *La Valachie moderne*, Paris, 1850., 90. (A Pippidi szíves közlése) Az újjörög nyelv és kultúra erős meggyökeresedését Veress Sándor is tanúsítja, aki az 1850-es, 60-as években Havasalföldön szerzett tapasztalatai alapján a francia beszéd és műveltség rohamos terjedése ellenére is jó történelmi érzékkel úgy ítél, hogy „most még sem annyira francia a bojári osztály, mint a minő görög volt a fanarióta fejedelmek idejében.” Veress 39. fol.
83. M. Kogalniceanu: *Scrisori. 1834–1849.*, Buc. 1913.
84. Dr. Oroszhegyi Jósa: *Román élet, Kolozsvár, 1942.*, 44. Sőt, Cuza fejedelem csak 1863 tavaszán vezeti be – uralkodói rendelettel – a román nyelvű istentiszteletet az újjörög szertartás helyett: „Alig negyven éve mellőzték a görög nyelvet az iskolákban és a hivatalokban, ám egy különös anomália folytán a városok csaknem minden templomában használatos maradt a liturgiában” – jegyezte föl Eugéne Lamy francia megfigyelő.
85. Giurescu: *Contributiuni* 97.
86. A. Pippidi: *Hommes et idées ...* 346.; Vö.: Georgescu: *Ideile politice si iluminismul in Principatele romane*, Buc. 1972., 20.
87. Ionascu, Ion: *L'influence des Grecs des Principautés Roumaines*, in: „Symposium: l'époque phanariote”, Salonique, 1974., 217.
88. Danielopolu 31–35. Íme, egy erre vonatkozó levélrészlet: „A másik birtokot is el akarja adni egy bizonyos Dionisie Cavadia nevű kefallonitának (ti. Kefallinia nevű görög szigetéről származó egyénnek), aki csak most folyamodott a kis honosításért, azzal a szándékkal, hogy az illető birtok tulajdonosává váljék...”, K. Petrescu – M. Kogalniceanu, Braila, 1864. jún. 2., B.C.S. (Bukarest), *Colectia Kogalniceanu*, XCVI/16.
89. Calinescu 233.
90. Calinescu 253.
91. Vö.: Ioan Maiorescu és V. Aaron megnyilvánulásaival (N. Iorga: *Ist. romanilor din Ardeal si Ungaria*, Buc. 1915., 108–109) és – később – Slavici: *Cel din urma arnas*, Buc. 1923., c. regényével.
92. Eminescunak a román polgárosodás jellegéről vallott nézeteit I. Scrisoarea III. (Harmadik levél) c. költeményében (Eminescu: *Poezii*, Buc. 1965., 123–231.), melyben az asszimilálódásban erősen előrehaladt havasalföldi (főként bukaresti) polgári érdekű rétegek képviselőit „Fanar undorító, gyülevész jöttmentjei”-ként aposztrofálja. Egyik 1874–1877 között megjelent hírlapi cikkében pedig – ugyanerről – ezeket írja: „...Művelt osztályunk legnagyobb részt *nem román*. A városainkban megtelepedett görögök és bolgárok fiaikat Párizsba küldték tanulni, és ezek – *román* ifjakként tértek haza. Semmiképp sem értvén az országot, a nemzeti nyelv helyett egy francia-bolgár zszargont beszélvén, nem ismervén az ország történelmét és törvényeit, nem tudván, hogy e kettő mennyiben tehető fejlődésünk alapjává, ezekből az ifjabból teljesen hiányzik a *történelmi érzék*.” M. Eminescu: *Scieri politice si literara*, I., Buc. 1905., 232.
93. V. Georgescu: *Din corespondenta diplomatica a Tarii Romanesti*, Buc. 1962., 117. Idézi: A. Pippidi: *Hommes et idées...* 346.
94. Canini, Marco Antonio: *Vingt ans d'exil*, Paris, 1868., 160.

95. Vö.: L. Saineanu: Dictionar universal al limbei romane, Ed. „Scrisul Romanesc”, Craiova, é.n., 515–516.; Dictionarul limbii romane moderne, Buc. 1958., 661.
96. I. Ghica: Scrisori... („Scoala acum 50 de ani”), 50–57.
97. Niculescu 73–74., 83–84., 86., 94.; A. Pippidi: Hommes et idées ... 349.
98. A. Pippidi: Hommes et idées ... 349–350.
99. (Gherman) „Vida Maramuresanul”, Stefan Metes: Emigrari romanesti din Transilvania in secolele XIII–XX., 2. kiad. Buc. 1977., 323.
100. Vö.: I. Tóth Zoltán: A soknemzetiségű állam néhány kérdéséről az 1848 előtti Magyarországon, in.: I. Tóth Zoltán: Magyarok és románok, Bp. 1966., 79–106.
101. I. Tóth uo. 90–91. A nemesi életforma vonzóerejét s ennek az erdélyi románságra gyakorolt hatását I. még Erdély története I. köt.: a kezdetektől 1606-ig (szerk.: Makkai László–Mócsy András) Bp. 1986., 329., 343–349. (Makkai L. szövege), 492. (Barta Gábor szövege).
102. Az erdélyi román nemzettudat XVIII. századi fejlődését főként I. Tóth Zoltán klasszikusnak számító, Az erdélyi román nacionalizmus első százada 1697–1792. (Bp. 1946.) c. műve alapján követem nyomon. Legutóbb Zirkuli Péter is foglalkozott vele Az erdélyi románság a felvilágosodás korában c. tanulmányában (Zirkuli P.: Találkozások, Bp. 1988., 39–61.) E bonyolult társadalmi-ideológiai folyamat legnagyobb igényű román összefoglalóját I. I. Lungu: Scoala ardeleana, Buc. 1978.
103. Constantin Balaceanu, Ion Vacarescu, Gr. Ghica, Alex. Mavrocordat, Iordache Golescu, ld.: Istoria invatamintului din Romania. Compendiu. Buc. 1971., 56–57.
104. Niculescu 74–75.
105. Uo.: 75., Vö.: I. Ghica: Scrisori 51.
106. E réteg egyik tipikus képviselőjéről – Ion Heliade Radulescuról – írta G. Calinescu: „Iesea din aceea obscura patura de tirgoveti care avea sa rasbata printre marile familii boieresti” (Abból az obskurus városi rétegből származott, amely be fog hatolni a nagy bojárcsaládok közé.) G. Calinescu: I. Eliade Radulescu si scoala sa, Buc. 1966., 5.
107. Metes 190. Egyikük, Florian Aaron, nemcsak az elsők között állítja a római származás tanát a nemzeti célok szolgálatába – nagy hatást téve ezzel növendékeire, köztük N. Balcescúra – hanem a még mindig erős görög kulturális (és politikai) hatást ellensúlyozandó – Romania címmel indít – 1838-ban! – rövid életű folyóiratot.
108. Ürmösi Sándor (utazása után írta): Az elbűjosott magyarok Oláhországban, Kolozsvár(t), 1844., 63–64. Az idézet folytatása: „... azért országunk gyűlölettel emlékezik a magyar nemzetre, pedig úgy-é, a szomszédoknak jól kellene egymással élni? Nem hiszem, az úr is ne vette volna észre, hogy itt a magyarok milyen gyűlötségben vannak az oláh nemzet előtt, de itt azért még sem sanygattatnak a magyarok, mint a magyarok között az oláhok... itt a fő nemzet pórnépe nagyon is terhelte, de a magyar panasz nélkül húzza itt életét – hazájában meg szegényedik: itt megvagyonyul – onnan sorsúztettek, mindenkor menedékre talál...” uo. 64–65.
109. G. Barit si contemporanii sai IV. 124., Vö.: N. Iorga: Ist. rom. din Ardeal si Ungaria...108–109.
110. G. Calinescu: Ist. lit. rom., 205–206.
111. M. Kogalniceanu: Cuvint pentru deschiderea cursului de istorie nationala, in.: M. Kogalniceanu: Opere, I., Buc. 1946., 646.
112. A burkolt, latens ellentétek fokozatos élesedését és tudatosodását rendkívül érzékletesen elemzi Makkai 165–167., L. még I. Tóth Z.: A magyar-román szövetség kérdése 1848-ban, Századok, 1948. 1–4. sz., 255–256., 280–281; Miskolczy Ambrus: Társadalmi és nemzeti kérdés az utolsó erdélyi rendi országgyűlésen, Századok 1975. 5. sz., 860. E

törekvések mesterként, erőltetett voltát és túlkompenzáló jellegét már Alecu Russo, az erdélyi latinizáló iskola első „teoretikus” ellenfele is észrevette: „... a latin szisztémák alatt, melyekkel a nyelvet megváltoztatják, nem enyészhet el a Fejedelemségek elfranciásodott stílusa; az a különbség, hogy a bukarestiek kevésbé, a jászvásáriak jobban átítatják ihletüket a nemzet élő nedveivel, az idegenszerűséget legalább igyekeznek román, vagy románban elavult szavakkal palástolni, míg az erdélyiek, kiknek stílusa oly szegényes, mint a parasztoké, a mitológiával és latinizált szavakkal igyekeznek elrejteti szegénységüket...” A. Russo: Cugetari, Craiova, é.n. 144–145. (a továbbiakban: Russo)

113. Legszelemből megnyilvánulásai A. T. Laurian: Tentamen criticum in originem, derivationem et formam linguae romanicae in utraque Dacia vigentis vulgo Valachicae, Vindobonae, 1840., és A. T. Laurian–I. Massim: Dictionarul limbii romane, Buc. 1871–1876. Ez utóbbit századunk egyik legnagyobb román nyelvésze, I. Iordan, így jellemezte: „... a nacionalista szemlélet legimpozánsabb, de egyben legabszurdabb emléke...” Id.: Iordan: Lingvistica romaneasca, Discurs de receptie, Ed. Academiei Romane, Buc. 1946., 20.; vö.: Al. Nicolescu id. mű és uő.: Scoala Ardeleana si limba romana, Buc. 1971., valamint – ellenhatásként – T. Maiorescu korabeli kritikáit: Despre scriserea limbii romane (1866.), Contra scoalei Barnutiu (1868), Limba romana in jurnalele din Austria (1868.), Neologismele (1881.) Vö. még: I. Breazu: Patrunderea ideilor janimiste in Transilvania, in.: Studii de literatura romana si comparata, Buc. 1970., 203–254.
114. Makkai 183–187.; Lungu 89–93.; I. Tóth Z.: Az erdélyi román nacionalizmus kialakulása. In: Deér–Gáldi: Magyarok és románok, II., Bp. 1944., 77–78., 85–86.; uő.: Az erdélyi és magyarországi román nemzeti mozgalom (1790–1848), Bp. 1959., 18–22.; Ennek további következményeit l. uő.: A magyar-román szövetség kérdése 1848-ban, Századok, 1948. 1–4. sz. (összefoglalása 279–282.); Miskolczy Ambrus: Társadalmi és nemzeti kérdés az utolsó erdélyi rendi országgyűlésen, Századok, 1979. 5. sz., 860.
115. A nyugat felé nyitottabb havasalföldi állapotok, „politikussabb” szellemi légkör, valamint a francia liberalizmus erőteljes hatásának tömör elemzését adja – a moldvai viszonyokkal is egybevetve – Lovinescu, id. mű 133–137.; Vö.: Ibraileanu 31. – Nyelvi következményeit l. Tamás Lajos: A rumén nyelv magyar kölcsönszavainak művelődéstörténeti jelentősége. In: Deér–Gáldi: Magyarok és románok, II., Bp. 1944., 362., 377–378. A jelenség árnyalt, rendkívül alapos szocio-kulturális szempontú elemzését l. Nicolescu 55–98.
116. D. Popovici: Romantismul romanesc, Buc. 1972., 166–170., 172–173., 209–210.
117. Russo 156., 165., 174.
118. Vö.: Asztalos Miklós: Kossuth Lajos kora és az erdélyi kérdés, Bp. 1928., 112.
119. „A balászfalvi gyűlés látványa, a szabadság mezején elhangzó szavak és A. Papiu úr könyvének (Ist. romanilor din Dacia superioare, Vienna, 1851.) elolvasása azt a gondolatot ébresztette bennem, hogy a nyelvi szisztémák jó néhány eszes román fejét megszedítették, olyannyira, hogy úgy tetszik, ezek sem írni, sem olvasni nem tudnak többé. Ilariu (Papiu) úr történelme egy szisztéma megszemélyesítése; ez a történelem nem szolgált tanítványként (tanulmányként) a románok számára, hiszen a nyelvi szisztémája megfojtja a témát...” Russo 113.; Vö.: Gáldi László: Az erdélyi román nyelvújítás, Bp. 1943., 85.
120. Russo 112.
121. Russo (sorrendben) 161., 114., 113.; A nyelvi vitákról l. bővebben: Gáldi László: Az erdélyi román nyelvújítás, Bp. 1943.
122. Idézi N. Iorga: M. Kogalniceanu, Buc. é.n. 18.
123. Mihail Kogalniceanu: Opere I. Buc. 1946., 646–647.
124. Részlet Kogalniceanunak a G. Baritiu által szerkesztett Foae pentru minte, inima si literatura c. lapjában megjelent egyik írásából. Idézi Arató Endre: A nemzetiségi kérdés története Magyarországon 1840–1848, Bp. 1960., I. 320.
125. Russo 120.

126. Gh. Sion: *Suvenire contimporane*. Revista Carpatiloru, II. 1861., 160–161.; Vö.: Rosetti, R.: *Pentru ce s'au rasculat taranii*, Buc. 1907., 12–13.
127. A Kárpátokon túli magyarsággal foglalkozó munkák közül mindmáig talán a legfontosabb Mikecs László: Csángók c. műve (Bp. é.n.). Lásd még Elekes Lajos: *A román fejlődés alapvetése*, Századok, 1940. 283–313., 361–404. és Makkai 40–45.
128. Mihail Kogalniceanu: *Opere*, III. Partea I. Buc. 1983., 58.
129. Makkai 31–32., 40–45. A környező román lakosság „papistasi”-nak nevezte a moldvai magyarokat.
130. Constantin Sion: *Arhondologia Moldovei* (Moldva nemesi névjegyzéke), Iasi, 1892., 367–370.
131. Makkai i.m. 41. Vö.: Rosetti: *Pamintul ...* 168–169
132. Kogalniceanu 1959., 29.
133. A nagy kivétel éppen A. Russo, aki bizonyára a magyar hatóságoktól elszenvedett zaklatások hatására (Désen letartóztatták, megmotozták és be is börtönözték, s csupán barátai közbenjárására, akik egyenesen Szemere Bertalan belügyminiszterhez fordultak, bocsátották, meglehetősen hosszú idő után szabadon, l. Russo XXVI–XXVIII.) 1848. júl. 4-i, N. Balcescuhoz intézett levelében ugyanolyan hangnemben nyilatkozik a magyar törekvésekről s a magyarságról, mint az erdélyi román politikusok nagy része. Vö.: A. Russo-M. Balcescu, Nagyszeben, 1848. júl. 4.; Russo LVII–LVIII.
134. Mihail Kogalniceanu: *Opere*, I. Buc. 1946., 647–648.
135. M. Kogalniceanu: *Histoire de la Valachie de la Moldavie et des Valaques transdanubiens*, Berlin, 1837.
136. *Anul 1848 in Principatele Romane*, Buc. 1903., 109.
137. Uo. 127 – Kogalniceanu programjának részletes elemzését és a havasalföldi liberálisok un. iszlai kiáltványával való egybevetését adja Lovinescu 117–119.
138. Az egységes és hatékony fellépés különben Kossuth elismerését is kivívta. Ld.: Kossuth: *Irataim ...* I. köt. 380.
139. Al. Cretzianu: *Din archiva lui D. Bratianu*, vol. II., Buc. 1934., 214–217.
140. Bulwer szavai: „... Messieurs, prenez garde de ne pas devenir les victimes d'une grande mystification...”, l. Kogalniceanu: *Texte ...* 205.
141. Részlet Kogalniceanu „Programa de la Mazar Pasa” c. parlamenti beszédéből (1883. jan. 26–27.). Idézi: R. Dragnea: M. Kogalniceanu, Cluj, 1921., 226–227., és uó. II. kiad. Buc. 1926., 28., 141.
142. G. Barit *si contemporanii sai*, I. Buc. 1973., 218.
143. Xenopol: *Ist. romanilor din Dacia Traiana*, XIII. köt., Buc. é.n., 157.; L. Radulescu–Pravat: *Activitatea lui M. Kogalniceanu pina la 1866*, 201.; Hasonlóan vélekedik a fanarióta örökségről V. Alecsandri is: „... A török barbárság, a görög romlottság és a gyakori orosz megszállások siralmas nyomokat hagytak a társadalom erkőcsein és szellemén, román jellege úgy foszlott semmivé, ahogy a föld tűnik el a tél hótakarója alatt. Románia lapja sápadtan fénylett, hiányzott belőle a nemzet heve...” V. Alecsandri: *Proza*, Buc. 1967.
144. Xenopol: *Ist. rom. din D. traiana*, XIII. köt., Buc. é.n., 155.; Kogalniceanu hátrahagyott egyik iratcsomójában egy valamilyen könyvből kitépelt nyomtatott lapra (297. folió) bukkantam, amelyen az alábbi szövegrész olvasható: „Románia újjászületett, de vajon Rómaihoz méltó-e az idegenek ajtaja előtt alázatosan sündörögni, hízelegni és kéregetni. Egyetlen hang sem hallatszik mely jogaikra figyelmeztetné a Rómaiakat: miféle méltóságot várhat el az ország (haza) olyan emberekkel, akik hajdan oly botránnyosan prostituálódtak Oroszország érdekében, mint a mi bojárjaink? Ők, akik rabnak születtek

- és úgy cseperedtek fel, hogy semmilyen érzés sem fűzte őket hazájukhoz, nem tudnak egyebet, mint másoknak felajánlani szolgálatkészségüket, melyre Oroszország, minthogy nincs jelen többé, nem tart már igényt. Hallj oda Rómaiak! Hallj oda hazafiak! Egyikük Ali Pasa előtt hull térdre, a másik Poroszország előtt, a harmadik egyik nagykövet előtt, a negyedik egy másik előtt; mások Párizsba utaznak és nemzetével senki sem gondol. Ó! a bűn szerencsétlen fajzatai! miért nem tudtok hasznára lenni hazátoknak, semmint saját romlásotok virágai maradni, meddig lésztek még a Nemzet terhére és gyalázatára? Nagyon igaz, hogy mindazok, akik a hon elveszejtésén munkálkodtak, a muszkákkal az elsők lesznek, kik mások segítségével fogják tönkre tenni. A Nemzetnek föl kell már ébredenie végre, és sebtében ítélőszék elé kell állítani őket.” (A lap alján ez olvasható: „1856. febr. 22., Penza város”), B.C.S.(Bukarest), Fond Kogalniceanu, VI4.
145. I. Tóth Z.: Az erdélyi román nacionalizmus kialakulása, In.: Deér-Gáldi: Magyarok és románok, II. Bp. 1944., 89–90.; uő.: Az erdélyi és magyarországi román nemzeti mozgalom (1790–1848), Bp. 1959., 15–16., és (magyarországi szerepükre is) 89–93.; Danielopolu 37–38. L. újabban Cicanci, Olga: Companiile grecesti din Transilvania si comertul european in anii 1636–1746, Buc. 1981. (főként 96–118.) és legújabban: Miskolczy Ambrus: A brassói román levantei kereskedő-polgárság kelet-nyugati közvetítő szerepe (1780–1860), Bp. 1987., 43–59.
146. Danielopolu 37.; A budai Egyetemi Nyomda ezirányú szerepére l. Veress Endre: A budai egyetemi nyomda román kiadványainak dokumentumai, 1780–1848, (válogatta, sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt írta Domokos Sámuel), Bp. 1982., és Köpeczi Béla cikkét: A Budai Egyetemi Nyomda szerepe a közép- és kelet-európai népek közművelődésében, Magyar Nemzet. 1977. szept. 16.
147. Bíró S.: id.mű 136–137.; Miskolczy Ambrus: A román nemzeti egység kérdése és az 1840-es havasalföldi forradalmi mozgalom, Századok, 1973. 2. sz., 409–410.; A fejedelemségekbeli román vezető rétegek által kedvelt erdélyi fürdőhelyek légkörének érzékletes leírását l. V. Alecsandri: Proza, 1967. („Borsec”) 162–172.; Vö.: egy Karacsy levél részletével: „.... senkit sem küldhetek, míg magam Bukarestbe vagy Jassyba nem talállok vagy egy afféle feredőkre járó Boérta, kit ott esmernek...” Karacsy–Klapka, Konstantinápoly, 1859. máj. 10., OL R 295. 6. d.
148. Bíró S. uo. és 139., 153.; Makkai 206.
149. Részlet az 1840-es havasalföldi forradalmi kiáltványából. Közli : Miskolczy id. mű 410.
150. L. részletesen: Miskolczy Ambrus: A román nemzeti egység kérdése és az 1840-es havasalföldi forradalmi mozgalom, Századok, 1973. 2. sz., 406–427.; Vö.: Makkai 206.
151. Colson még ugyanabban az évben könyvformában is népszerűsíteni igyekezett a román ügyet. Munkájának címe: De l'état présent et de l'avenir des Principautés de Moldavie et de Valachie, Paris, 1839. Hasonló jellegű és célkitűzésű könyv Saint Marc–Girardin: Souvenir de voyages et d'études, Paris, 1832. c. munkája is.
152. Miskolczy A. id.mű 415–417.
153. Ion Ghica kifejezése, idézi Zane 380., 381., 383., 405.
154. Miskolczy A. id.mű 406.; P. Barbu: Oltenia in perioada premergatoare lui 1848, Rev. de ist., 1979/1., 157.
155. V. Curticeanu: Alexandru Ioan Cuza si Transilvania, in.: Cuza Voda in memoriam, Iasi, 1973., 426.; Vaillant későbbi szerepéhez l. Buda–Klapka, keltezés és helymegjelölés nélkül (1862), OL R 295. 6.d. 22. és Irányi–Klapka, Turin, 1862. jan. 29., uo. 7.d. 22.t.
156. Minthogy a hatóságok kezébe került, a mozgalom célkitűzéseit összefoglaló kiáltványuk – Miskolczy A. szerint is kollektív termék – Murgu – legalábbis részbeni – egyetértése aligha vonható kétségbe. Vö.: Miskolczy A. id. mű 409–410.
157. Vö.: egy Wesselényitől származó levélrészlettel: „... századok óta nyomás szülte alattomos bosszúérzet, úrbér s azáltali könnyítés utáni vágyak s igényeik gúnyos kiját-

- szása általi ingerültség, azon hit (miatt), hogy őt császára védi...” Közli: Miskolczy A.: Társadalmi és nemzeti kérdés az utolsó erdélyi rendi országgyűlésen, Századok, 1979. 5. sz., 874.
158. S. Barnutiu 1848-ban az alábbi – még mindig alapjában véve rendi jellegű – érvekkel lép föl az unió ellen: „... Hát a román mit tesz? Ettől függ élete, halála... Örökre átkozott legyen az a román, aki uniót mer kötni, míg el nem lesz ismerve a román, mint politikai nemzet...” idézi: Makkai 211.
159. Makkai 165–167.
160. Miskolczy A.: A román nemzeti egység kérdése és az 1840-es havasalföldi forradalmi mozgalom, Századok, 1973. 2. sz., 422–425.; Részletes elemzése: I. Tóth Z.: A magyar-román szövetség kérdése 1848-ban, Századok, 1948. 1–4. sz., 252–282.; Vö.: Stan 145.
161. Clopotel 38–39.; ld.: Alecsandru Golescu–Negru (Anul 1848 in Principatele Romane, III. köt. 432.), valamint M. Balcescu (uo. 629.; vö.: Kovács 274–275., 280.), nyilatkozataival, valamint Kogalniceanu 1861. febr. 15-i s 1862. május 25-i parlamenti beszédeivel (teljes szövegük: Kogalniceanu: Discursuri parlamentare in epoca unirii, Buc. 1959., 292–293. és uő.: Opere, Craiova, é.n. 236., 239.) Vö.: I. Tóth Z.: A magyar-román szövetség kérdése 1848-ban, Századok, 1948. 1–4. sz., 258–264.
162. Vö.: O. Papadima: C. Boliac, Buc. 1966., 164–178., és I. Tóth Z.: Magyarok és románok, 236., I. újabban: Miskolczy Ambrus: Román és magyar megbékélési törekvések a magyar függetlenségi harc végnapjaiban, in.: Erdély története, III. köt., 1420–1424.
163. Talán a legobjektívebben I. Makkai 220–223. és Miskolczy A.: Társadalmi és nemzeti kérdések az utolsó erdélyi rendi országgyűlésen, valamint újabban: Miskolczy Ambrus: Az ellenforradalom támadása és a polgárháború kirobbanása (uo. 1389–1407.) és Az érc-hegységi román ellenállás és a „román Ausztria” igénye (uo. 1415–1419.).
164. I. Tóth Z.: A magyar-román szövetség... 259–260., 262., 264., 271., 280–281. – A fejedelemségekben megtelepedett erdélyi román értelmiség „közvetítő” szerepére I. még Veress S.: A magyar emigráció a Keleten, Bp. 1878., II. köt., 409., és D. Berindei: Epoca Unirii, Buc. 1979., 235–236.; a havasalföldi liberálisok (a mérsékelték is!) türelmetlenségéről I. Stan 147–150. Ez olyan mértéket ölthetett, hogy néhány esetben akár szerepcserére is sor került: legalábbis erre vall a havasalföldi Alexandru Golescu–Negrunak az erdélyi A. T. Laurianhoz intézett, valószínűleg román nyelvű 1848. júl. 19-i levele, amelyben ő izgat az unió ellen és módszereket ajánl (saját, a szászok megnyerése, stb.) a magyar törekvések ellensúlyozására. A. G. Golescu – A. T. Laurian, Bécs, 1848. júl. 19/31, francia nyelvű „irodalmi fordítás” másolat, OL R 295., 7. d. 22. t. (Karacsay S. írása)
165. Puluszky Ferenc: Életem és korom, II., Bp. 1958., 296–297.
166. Lettres hongro-roumaines, Paris, é.n. (1851) kiad. Henri Valleton. Dumitru Bratianu válaszait – Irányi levelei nélkül – román fordításban újra közli N. Colinianu: Transilvania in facia pretensiunilor Ungariei, Bucuresti, 1861.
167. Asztalos i.m. 157., Kovács i.m. 290–291., 312–313.
168. Miskolczy: A román nemzeti egység kérdése... 425. N. Balcescu: Opere, I. Buc. 1953., 335.
169. Frankfurti tevékenységére I. bővebben: Metes i.m. 213–214–215
170. N. Filimon: Opere, I. Buc. 1975. (Escursiuni in Germania Meridionala II–X. fej.) 33–53.; Vö.: G. Calinescu: N. Filoimon, Buc. 1959., 24–28. Ugyanez a hangvétel jellemző a Magyar Nemzeti Színház bukaresi vendégjátéka alkalmából bemutatott Hunyadi László c. Erkel operáról, ill. Donizetti Lammermoori Lucijáról írt tárcáira is, Nationalul, 1860. jún. 2. (43. sz.) és 46. sz.
171. Balaceanu – Klapka, Constantinople, le 10. Février 1855. OL R 295. 6. d., 22. t.
172. Kogalniceanu: Opere, II., Buc. 1976., 160.

173. Stan 67–68., 74., 77., 95., 100., 161–162.
174. Bíró S. 145.
175. Bíró S. uo.; D. Ivanescu: Contributii la biografia lui A. I. Cuza înainte de domnie, in.: Cuza Voda in memoriam, Iasi, 1973., 67., 86.; Gh. I. Bratianu 177.: I. még Berzenczey László hagyatékát, OL P 50. 2. cs. 2. t.
176. Nem tekinthető véletlennek, hogy az említett magyar emigráns – Veress Sándor –, bár megítélésünk szerint nem elsősorban a szóbanforgó román vezetőréteg görög származására, (hiszen ez a Bratianu-család esetében nem is bizonyított) hanem a rossz emlékezetű fanarióta korból öröklött reflexekre, politikai beidegződésekre, módszerekre utalva ezt írhatja az 1848-as havasalföldi forradalomról: „Az 1848-diki események itt is idéztek elő egy kis rezgést, a fanarióta Rosetti Brattiano (sic!), Eliadi (sic!) s néhány fellengzős theoretikus fejében köztársasági ábrándok ébredtek...” Veress i.m. 31. fol.
177. A staroste – tisztségre 1858. szeptember 15-én választották meg. V. Netea: C. A. Rosetti, Buc. 1970., 239.
178. Vö.: Makkai 243–245.
179. Megjegyzendő, hogy minden bizonnyal szolgálatai elismeréseképpen Papiut Cuza igazságügyminiszterre nevezte ki az 1863/64-es Kogalniceanu-kormányba. V. Curticeanu 434.; Tevékenységére I. még Bíró S. 152., 157.
180. Memorand facut in luna ianuarie 1860 pentru Pr. (incipie). Nyomtatásban először a „Revista Carpatilor” 1861. január 1-i (más vélemények szerint május 1-i) számában látott napvilágot „Idealuri nationale ale Nemtiloru Slaviloru si Romaniloru” címmel, majd a „Revista pentru istorie, archeologie si filologie” I. (1882.) c. folyóiratban jelent meg „Memorand despre raporturile romanilor cu nemtii, cu slavii, cu ungiurii, in timp de pace si in cazul unei revolutiuni in rasaritul Europei, prezentat Principelui A. I. Cuza in 1860” (Emlékirat a románoknak a németekkel, szlávokkal és magyarokkal való viszonyáról úgy békében, mint egy Európa Keletén kitörendő forradalom idejében, benyújtva A. I. Cuza fejedelemnek 1860-ban”, vö.: Asztalos 166.) címmel. – Bár az emlékirat, címe alapján januárban íródott, Ion Clopotel román történész szerint Papiu csupán 1860 nyarán nyújtotta be a fejedelemnek az egyetlen éjszaka alatt szerkesztett (Clopotel 75.) dokumentumot. Clopotel 81.
181. A. Papiu Ilarian: Memorand despre raporturile romanilor cu nemtii, cu slavii si cu ungiurii, in timp de pace, si in cazul unei revolutiuni in resaritul Europei prezentat Principelui A. I. Cuza in 1860. (Emlékirat a románoknak a németekhez, a szlávokhoz és a magyarokhoz fűződő kapcsolatairól béke idején és egy kelet-európai forradalom esetén, A. I. Cuza fejedelemnek bemutatva 1860-ban.) Revista pentru istorie, archeologie si filologie, I. Buc. 1883. (2. kiad.) 137.
182. S. Barnutiu: Romanii si ungiurii (Discurs rostit in catedrala Blajului la 2 (14) Maiu 1848) cu introducere si comentariu de C. Bogdan-Duica ōRománok és magyarok (A balázsfalvi székesegyházban 1848. május 2-án (14-én) tartott beszéd). C. Bogdan-Duica bevezetőjével és kommentárjaival. ű Cluj, 1924., 26.
183. Papiu i.m. 138-143.
184. Calinescu 139.
185. Zane 391.
186. A Vogorides-klán 1850-es évekbeli erős sztambuli befolyására utal egy lengyel ügynök jelentése, miszerint: „Azt állítják, hogy Lascaris úr, Vogorides Herceg veje azon működik, hogy moldva hoszpodárja (fejedeleme) legyen”. Ld.: Gradowicz havasalföldi lengyel ágens sifírozott levelét, Bukarest, 12 Lutego 1853, Czartoryski Múzeum Levéltára, (Krakkó) 5599, 281. fol.
187. P. Paltanea: Alexandru Ioan Cuza: Pircalab al tinutului Covurlui, in.: Cuza Voda in memoriam, 94–98.

188. Canini 157.
189. Seherthoss-Klapka, Konstantinápoly, 1864. jún. 26., közölte: Borsi-Kálmán Béla: Klapka, Cuza és Arthur Seherthoss: 1864 (Szemelvények egy 19. századi magyar-román megfigyelési kísérlet dokumentumaiból), Századok, 1985. 3. sz. 794–796.
190. Irina Radulescu-Valasoglu: Alexandru Ioan Cuza si politica europeana, Buc. 1974., 115.
191. Irina Radulescu-Valasoglu 159.
192. A román történelemben igen komoly szerepet játszó Ghica família albán eredetű, mely először elgörögösödött, elfranciásodott, majd fokozatosan románná vált. Vö.: Xenopol 668.
193. Calinescu 170.; Danielopolui 65.; Gáldi–Makkai 288. Görög nyelvismeretére utalhat, hogy az egyik nagy bukaresti könyvtár (B. C. S.) kéziratárának Kogalniceanu-gyűjteménye egy olyan iratsomót őriz, amelyben újjörög nyelvű dokumentumok és levelek találhatók, ld.: B. C. S., Colectia Kogalniceanu LXXVII/2. és LXV/5–9.
194. Vö.: D. Vitcu: Diplomatii Unirii, Buc. 1970.
195. Vö.: IH. Radulescu, 4., 21–22.
196. Az intrikák továbbéléséről, ill. újratermelődéséről I. L. Radulescu–Pravat: Activitatea lui M. Kogalniceanu pina la 1866, Buc. 1913., 23.
197. A románság vitalitásának és politikai érzékének frappáns apológiája olvasható M. Kogalniceanu fia, Vasile M. Kogalniceanu. Acte relative la 2 maiu 1864., (Buc. 1894.) c. művének D. A. Sturdza által írt előszavában. Íme egy részlet: „A történelmi igazság az, hogy kedvező körülmények segítettek bennünket; de ugyanolyan bizonyos egy más(ik) történelmi igazság, hogy mi profitálni tudtunk ezekből a körülményekből, és kevés nép húzott adott körülményekből olyan nagy hasznot, mint mi. Éppen ebben a hozzáértésben és rugalmasságban rejlik a román nép géniusza, melyet megacéloztak a szerencsétlenségek, de soha sem törték, vagy semmisítették meg a kegyetlen megpróbáltatások, melyeken keresztül ment.”
198. A kegyvesztés ugyanis nem egyszer valóban lefejezéssel párosult, l. Giurescu 257., 307., 320.
199. Vö.: M. Ralea: Caragiale vétke. in.: Korszellem és önismeret. Válogatás a két világháború közötti román esszéirodalomból, Bukarest, 1988. (kiadta és fordította Horváth Andor) 97–98.

Béla Borsi-Kálmán: Die Entwicklung des rumänischen Nationalbewußtsein hüben und drüben der Karpaten im Spiegel der Vorbereitung einer Generation

Die Studie ist der erste Abschnitt der Doktorarbeit des Verfassers, deren Titel ist: "Der Begriff »Nation« und Nationalstrategien. Zur Geschichte der Beziehungen zwischen der Kossuth-Emigration und der rumänischen Nationalbestrebungen".

Der Verfasser beschreibt ausführlich, welche ökonomische und gesellschaftliche Faktoren zu der Entwicklung des einheitlichen rumänischen Nationalbewußtseins in den beiden Fürstentümern, in Moldva und Havasalföld in der ersten Hälfte des 19. Jh. beigetragen haben, und was für theoretische und ideologische Wirkungen auf die Intelligenz- und Politikerschicht ausgeübt haben. Er beweist, daß das Bojarentum in Havasalföld – nicht wie in Moldva – wegen des schweren Lebens und der Unsicherheit des Vermögens nicht in die Richtung der ständischen Entwicklung geht, sondern Stadtbewohner wird, und so als eine der Grundlagen der bürgerlichen Umgestaltung dient.

Einen bedeutenden Teil der entwickelnden Beamtenschicht geben die Griechen, und die griechische Wirkung ist so stark, daß sich hier auch eine hellenisierte Elitengruppe verwirklicht hat. Dieser Vorgang hört in den 20-er Jahren des 19-ten Jahrhundert auf, und dann begann die rumänische Nationalbewegung bedeutend ihre eigene Entwicklung.

In dieser Zeit aber ist für diese verbürgerlichten Schichten die westliche, und vor allem die französische Orientierung charakteristisch. In Frankreich studiert auch jene junge Intelligenz, die 1848 im Zentrum des politischen Lebens steht, und mit dieser Generation müssen die Mitglieder der ungarischen Emigration in den 1850-er Jahren Verhandlungen führen.